

UNIVERZA V LJUBLJANI
EKONOMSKA FAKULTETA

MAGISTRSKO DELO

**TRGOVINA IN PRENOSI TEHNOLOGIJE V ANTIČNI EKONOMIJI
MEDITERANA**

Ljubljana, 5. september 2018

KLEMEN KNEZ

IZJAVA O AVTORSTVU

Podpisani Klemen Knez, študent Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, avtor predloženega dela z naslovom Trgovina in prenosi tehnologije v antični ekonomiji Mediterana, pripravljenega v sodelovanju s svetovalcem red. prof. dr. Andrejem Sušjanom

IZJAVLJAM

1. da sem predloženo delo pripravil/-a samostojno;
2. da je tiskana oblika predloženega dela istovetna njegovi elektronski obliki;
3. da je besedilo predloženega dela jezikovno korektno in tehnično pripravljeno v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, kar pomeni, da sem poskrbel/-a, da so dela in mnenja drugih avtorjev oziroma avtoric, ki jih uporabljam oziroma navajam v besedilu, citirana oziroma povzeta v skladu z Navodili za izdelavo zaključnih nalog Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani;
4. da se zavedam, da je plagiatstvo – predstavljanje tujih del (v pisni ali grafični obliki) kot mojih lastnih – kaznivo po Kazenskem zakoniku Republike Slovenije;
5. da se zavedam posledic, ki bi jih na osnovi predloženega dela dokazano plagiatstvo lahko predstavljalo za moj status na Ekonomski fakulteti Univerze v Ljubljani v skladu z relevantnim pravilnikom;
6. da sem pridobil/-a vsa potrebna dovoljenja za uporabo podatkov in avtorskih del v predloženem delu in jih v njem jasno označil/-a;
7. da sem pri pripravi predloženega dela ravnal/-a v skladu z etičnimi načeli in, kjer je to potrebno, za raziskavo pridobil/-a soglasje etične komisije;
8. da soglašam, da se elektronska oblika predloženega dela uporabi za preverjanje podobnosti vsebine z drugimi deli s programsko opremo za preverjanje podobnosti vsebine, ki je povezana s študijskim informacijskim sistemom članice;
9. da na Univerzo v Ljubljani neodplačno, neizključno, prostorsko in časovno neomejeno prenašam pravico shranitve predloženega dela v elektronski obliki, pravico reproduciranja ter pravico dajanja predloženega dela na voljo javnosti na svetovnem spletu preko Repozitorija Univerze v Ljubljani;
10. da hkrati z objavo predloženega dela dovoljujem objavo svojih osebnih podatkov, ki so navedeni v njem in v tej izjavi.

V Ljubljani, dne _____

Podpis študenta: _____

KAZALO

UVOD	1
1 OBRAVNAVA IN KRITIKA OBSTOJEČIH TEORIJ	3
1.1 Finley in njegov vpliv na preučevanje antične ekonomije	3
1.2 Marksistični pristop k ekonomski zgodovini	5
1.3 Novi institucionalizem	7
1.4 Sinteza in lastni pristop	9
2 ANALIZA STRUKTURE EKONOMIJE IN EKONOMSKIH ODNOSOV ANTIČNIH SKUPNOSTI	11
2.1 Splošne značilnosti	11
2.2 Ekonomski tipi	11
2.2.1 Osnovni ekonomski tipi	11
2.2.2 Velike države Vzhoda.....	13
2.2.3 Mestna državica	14
2.2.4 Razvoj kmetijstva na Apeninskem polotoku	16
2.3 Ekonomska misel v kmetijskih priročnikih Katona, Varona in Kolumele	18
2.3.1 Splošno o rimski ekonomski misli.....	18
2.3.2 Predstave Rimljanov o ekonomiji.....	19
2.3.3 Produkcija za trg	20
2.3.4 Optimizacija produkcijskega procesa	21
2.3.5 Povzetek rimske ekonomske misli.....	23
3 ANALIZA TRGOVINE IN PRENOSA TEHNOLOGIJE	24
3.1 Pogoji razvoja trgovine	24
3.1.1 Splošno o pogojih	24
3.1.2 Transportni stroški	24
3.1.2.1 Splošno o transportnih stroških	24
3.1.2.2 Pomorski transport	25
3.1.2.3 Kopenski in rečni transport	26
3.1.3 Pravni in politični pogoji razvoja trgovine	28
3.1.3.1 Svoboda, lastnina in država v starem veku.....	28
3.1.3.2 Kratka kronologija razvoja lastnine in pravnih pogojev trgovine na Apeninskem polotoku	29
3.1.3.3 Regulacija in omejevanje svobodne gospodarske pobude v rimski državi.....	33
3.1.3.4 Rimska država in ekonomija	34
3.1.4 Monetarni in finančni pogoji razvoja trgovine	35
3.2 Tehnologija	39
3.2.1 Splošno o tehnologiji in tehnoloških spremembah v antiki.....	39
3.2.2 Agrarna tehnologija in njene spremembe	41
3.2.2.1 Stanje kmetijstva pred rimskimi osvajanji	41
3.2.2.2 Sprememba ekonomskih tipov in produktivnosti kmetijstva	43
3.2.2.3 Izboljšave mletja žita.....	44
3.2.2.4 Izboljšave vinskih in oljnih preš.....	44
3.2.3 Manufakturna tehnologija in njen razvoj.....	45
3.2.4 Človeške veščine in njihov prenos	49
3.3 Trgovina v rimskem svetu od 2. stoletja pr. n. št. do 2. stoletja n. št.	51

3.3.1 Trgovci in trgovinski agenti	51
3.3.2 Karakterizacija trgovine	52
3.3.3 Lokalna trgovina.....	53
3.3.4 Regionalna trgovina – območje današnje Italije	55
3.3.5 Globalna trgovina	58
3.3.5.1 Splošno o globalnih trgovinskih tokovih.....	58
3.3.5.2 Globalna trgovina z žitom	58
3.3.5.3 Kronološki razvoj globalnih trgovinskih tokov v zahodnem Mediterranu.....	61
3.4 Vpliv trgovine na prenos tehnologije – determinante razvoja v antičnem svetu	64
SKLEP.....	67
LITERATURA IN VIRI.....	69

KAZALO SLIK

Slika 1: Razporeditev mediteranskih brodolomov od 20. stoletja pr. n. št. do 15. stoletja n. št.	59
Slika 2: Regresijska analiza: korelacija med padcem cene žita in oddaljenostjo od Rima..	60

SEZNAM KRATIC

ang. – angleško
lat. – latinsko
npr. – na primer
n. št. – našega štetja
oz. – oziroma
pr. n. št. – pred našim štetjem
t. i. – tako imenovan

UVOD

Polje raziskovanja magistrskega dela je ekonomska analiza družb iz obdobja antike, kar sodi v širši okvir področja ekonomske zgodovine. Glavni poudarek dajemo obdobju od začetka 2. stoletja pred našim štetjem (v nadaljevanju pr. n. št.) do konca 2. stoletja našega štetja (v nadaljevanju n. št.) na področju zahodnega Mediterana in zahodnih rimskih provinc, kamor vključujemo območje Iberskega in Apeninskega polotoka, Galije in severozahodne Afrike (kamor spada tudi Kartagina) Na druga področja in v drug časovni okvir posegamo zgolj, kadar želimo prikazati posledice za področje, ki je v našem primarnem raziskovalnem polju. Primarni okvir naše obravnave je tako del obdobja srednje (287-133 pr. n. št.) in celotno obdobje pozne (133-29 pr. n. št.) rimske republike in večina obdobja zgodnjega rimskega cesarstva (27 pr. n. št.-284 n. št.).

Temeljni predmet našega raziskovanja sta analiza ekonomske dinamičnosti in iskanje determinant razvoja antičnih družb na obravnavanem področju. Iščemo povezave med razvojem trgovine, trgovinskimi tokovi in prenosi tehnologije, pri čemer se osredotočamo predvsem na morebitno korelacijo med trgovino in prenosom naprednejših tehnologij. Vendar korelacija še ne implicira kavzalnosti, zato se ne moremo omejiti zgolj na izolirano preučevanje trgovine in tehnoloških sprememb, saj lahko hkratni in koreliran razvoj dveh spremenljivk povzroči tretji dejavnik, ki je od prvih dveh ločen. Posledično poleg preučevanja razvoja trgovine in tehnoloških prenosov obravnavamo tudi razvoj drugih dejavnikov, morebitnih determinant razvoja, ki bi lahko vplivali na oba primarna preučevana dejavnika. Pri tem govorimo o pravnih in institucionalnih okvirih, infrastrukturnih, monetarnih in finančnih pogojih ter o političnem, državnem in vojaškemu dejavniku, ki lahko vplivajo na razvoj trgovine in urbanizacije, hkrati pa tudi na prenos tehnologije.

Za razumevanje dinamike je potrebno predhodno razumeti statično stanje ekonomije antičnih družb v začetku obravnavanega obdobja. Zato še pred analizo dinamike grobo orišemo ekonomsko, tehnološko in družbeno stanje na preučevanem geografskem področju, v kar vključimo obravnavo temeljne strukture antičnih ekonomij, razporeditve različnih tehnologij po geografskih področjih, družbeno-ekonomskih enot od mestnih držav in plemenskih skupnosti in tudi obravnavo temeljnih ekonomskih in družbenih odnosov znotraj samih skupnosti. Izhajamo namreč iz teze, da so bile v antiki na preučevanem območju družbe na zelo različnih stopnjah ekonomskega razvoja.

Po obravnavi statike se posvečamo raziskovanju trgovine, še posebej postopnemu nastanku trgovinskih tokov in njihovi konkretni obliki. Pri tem skušamo ovrednotiti količino in smer trgovinskih tokov znotraj preučevanega področja in analizirati njihovo spreminjanje skozi preučevan časovni okvir. Trgovino razdelimo na globalno, regionalno in lokalno ter obravnavamo razvoj vsake izmed njih. Pri vprašanju tehnologije nas zanima predvsem proces postopnega prenosa naprednejših tehnoloških tehnik, ki so se, glede na današnje razmere sicer zelo počasi, s stikom med ljudstvi postopno širile skozi prostor. Cilj pričujoče

naloge je raziskati povezavo med razvojem trgovine, globalnimi trgovinskimi tokovi in prenosom bolj produktivnih tehnologij ter boljše ekonomske organiziranosti.

Temeljna teza magistrskega dela se glasi: glavni trgovinski tokovi na dolge razdalje so v času antike na področju zahodnega Mediterana potekali predvsem med družbami na različnih stopnjah ekonomskega razvoja. Posledično so trgovinski tokovi v antiki predstavljali prehodni pojav, ki je vplival na hitrejši prenos tehnologije in produkcijskih tehnik, zaradi česar so se postopno zmanjšale razlike v razvitosti. Trgovina na dolge razdalje je povzročila obstoj zelo pogojne konvergence med različno razvitimi ljudstvi.

Metodologija dela je teoretično izpeljevanje, ki se opira na primarne in sekundarne zgodovinske vire ter obstoječe specializirane analize zgodovinske in ekonomsko-zgodovinske vede. Naša predstava o antični ekonomiji se opira na poznavanje zgodovinopisja obravnavanega obdobja, hkrati pa črpa iz dolge tradicije in raznolikih raziskav znotraj specializirane vede antične ekonomske zgodovine. Slednja v svojem obstoju beleži različne faze in vsebuje tudi več konceptualno ločenih usmeritev, med katerimi so potekale pestre akademske razprave in konceptualna nasprotovanja. V zadnjih desetletjih ima raziskovalec antičnega obdobja na voljo mnogo več arheoloških podatkov in iz tega izhajajočih posrednih sklepanj, prav tako pa nudi ekonomskemu raziskovanju antike nov zagon nova institucionalistična šola, ki se je z analizo institucij in uporabo nekaterih neoklasičnih ekonomskih orodij ter celo ekonometrije na nov način lotila že znanih dilem. Sami skušamo vsa nova spoznanja in nove metode ovrednotiti in jih umestiti v lastno predstavo o stanju in dinamiki antične ekonomije ter podati izvorni odgovor na novo zastavljeno vprašanje o povezavi med trgovino in tehnološkimi prenosi v antičnih družbah. Omejenost posrednega sklepanja iz arheoloških najdišč in različnih antičnih ostankov, še posebej pri sklepanju na pretekle družbene in ekonomske odnose, napravi ostanke primarnih virov iz takratnega obdobja zelo pomembne, saj zgolj njihova obravnava vsaj delno zagotavlja, da ne projiciramo današnjih predstav v preteklost. Zato se posvečamo tudi podrobni študiji zapisov rimskih piscev, ki se neposredno ukvarjajo z ekonomijo in kmetijstvom kot najpomembnejšo ekonomsko panogo takratnega časa. Iz teh študij širimo in utrjujemo našo predstavo o antični ekonomiji preučevanega obdobja, ki izhaja iz obširnejših arheoloških in zgodovinskih sklepanj. S tem tudi obravnavamo najpomembnejše komponente rimske ekonomske misli. Zaradi metodoloških problemov zgodovinske in ekonomsko-zgodovinske vede ter posrednih sklepanj iz primarnih virov ne moremo govoriti o nespornih in nespremenljivih znanstvenih dejstvih, temveč zgolj o posrednih sklepanjih in izpeljavah. Velikokrat ne moremo priti dlje od grobih kvantitativnih ocen ali celo zgolj okvirnih redov velikosti, pri najbolj trhljih sklepanjih pa lahko celo zgolj učeno ugibamo. Največ, kar lahko napravimo, je, da pri vsakem posamičnem konkretnem vprašanju upoštevamo najpoznejša dognanja, kar največ arheoloških virov, kot tudi kar največ primarnih virov in splošno najaktualnejše mnenje specializirane stroke za dotično vprašanje.

Namen in cilj tega magistrskega dela je pokazati na pomembnost celostnega raziskovanja

ekonomske zgodovine nasploh in tudi za razumevanje same ekonomije. Zgodovina je namreč edino polje, iz katerega lahko ekonomist črpa podatke za analizo in razumevanje svojega področja, ekonomske analize modernih kapitalističnih družb pa so v veliki meri predvsem analize delovanja trgov in ne obravnavajo ekonomskih odnosov v splošnosti. Naš cilj je s preučevanjem dinamike in strukture ekonomije antičnih skupnosti pokazati na zgodovinsko specifičnost določenih družbenih odnosov (npr. mezdnega dela in kapitala), ki v antičnih družbah ne obstajajo, hkrati pa pokazati še na obstoj določenih tržnih razmerij, genezo njihovega nastanka ter njihovo omejenost v takratni strukturi ekonomije. S tem se ves čas gibljemo na področju ekonomije, ki je širše od samega preučevanja trgov in zajema različne produkcijske odnose ter tudi druge raznolike neekonomske dejavnike.

Magistrsko delo je strukturirano na sledeč način. V prvem poglavju obravnavamo obstoječe usmeritve ekonomsko-zgodovinske vede, kjer se tudi opredelimo do nekaterih najbolj demonstrativnih razprav, ki so razdvajale to raziskovalno skupnost, podamo kritiko vsake izmed struj in nakažemo lasten pristop, glede na obstoječe usmeritve. V prvem delu drugega poglavja obravnavamo statični prerez ekonomije, pri čemer družbe razdelimo v najznačilnejše ekonomske tipe, prav tako pa analiziramo strukturo mestne državnice in razvoj kmetijstva na Apeninskem polotoku, ki je ključen za razumevanje nadaljnjega razvoja rimske ekonomije. V drugem delu drugega poglavja analiziramo primarna dela treh rimskih piscev (Kato, Varo in Kolumela), iz katerih izpeljujemo naše razumevanje rimske ekonomske misli, rimskih spontanah ekonomskih predstav in tudi njihovih ekonomskih odnosov. Tretje poglavje je osrednji del te magistrske naloge in je sestavljeno iz štirih podpoglavij. V prvem raziščemo različne pogoje razvoja trgovine, od transportnih omejitev do pravnih, monetarnih in finančnih pogojev. V drugem podpoglavju se posvetimo tehnologiji, njenemu stanju, inovacijam, ki so se zgodile v preučevanem obdobju, in predvsem prenosu tehnologij in različnih ekonomskih izboljšav na preučevanem geografskem območju. V tretjem podpoglavju se posvetimo analizi trgovine, ki jo razdelimo na lokalno, regionalno in globalno. V četrtem pa strnemo ugotovitve celotnega dela in jih povežemo v analizi vzrokov in posledic. Sledi še končni sklep.

1 OBRAVNAVA IN KRITIKA OBSTOJEČIH TEORIJ

1.1 Finley in njegov vpliv na preučevanje antične ekonomije

Antično ekonomsko zgodovino se je vedno presojalo predvsem na dva načina: v njeni podobnosti s kapitalističnim produkcijskim načinom, njegovo logiko in pojmi ali v luči njene bistvene različnosti od današnjih oblik in s tem tudi neprimernosti današnjih konceptov pri obravnavi antične ekonomije. Najbolj eminenten pristaš, celo začetnik te druge struje je bil M. I. Finley, ki je pomembno vplival na preučevanje antične ekonomije. Kdorkoli se je v drugi polovici 20. stoletja loteval tega področja, ni mogel mimo Finleyja. Še danes se knjige, teme in raziskovalna vprašanja v veliki meri nanašajo na njegove ugotovitve in v njih se je težko izogniti potrjevanju ali zavračanju njegovih splošnih tez.

Finley se je posvetil predvsem omejenosti antične ekonomije in njeni delni statičnosti, ki ju je v veliki meri dojemal kot posledici antične miselnosti, takratnih prevladujočih vrednot in družbene strukture. Poleg tega je bil zanj pomemben tudi dejavnik, da antična družba ni bila (vsaj ne toliko kot kapitalistična) odvisna od trgov za zadovoljevanje potreb družbe in vsi posamezniki niso bili v medsebojnem tržnem odnosu, prav tako pa ni bilo razvejane delitve dela (Finley, 1987, str. 33). Trgi so ostali omejeni in večina antične produkcije je ohranjala relativno samozadostnost gospodarskih enot. Ne le da ekonomija ni bila prevladujoče tržno usmerjena, temveč tudi ni predstavljala samostojne ločene sfere družbe. Ves čas je bila prepletena z drugimi dejavniki, predvsem moralnimi in političnimi. Zaradi obeh razlogov je za Finleyja ekonomija kot vednost v antiki ostajala omejena na ugotovitve zdrave pameti, ni pa razvila ekonomskih pojmov in ekonomske analize (Finley, 1987, str. 21-22). Ker so bile zakonitosti antične ekonomije bistveno drugačne od kapitalistične, je Finley poizkušal »poiskati drugačne koncepte in drugačne modele, ki bi ustrezali antični ekonomiji, ne pa naši« (Finley, 1987, str. 26).

Ko Finley presoja antično ekonomijo, to počne predvsem skozi primerjavo s kapitalistično. Slednja mu zaradi razvitosti trgov velja za edini primer razvite oblike ekonomije. Ključna lastnost kapitalistične ekonomije je najprej ločitev ekonomije od države in ostalih sfer nadalje pa odvisnost skoraj vseh posameznikov od trgov; tako za produkcijo kot potrošnjo. Ključni motiv in namen kapitalistov je profit, zagotavljanje tega pa se na dolgi rok lahko dosega le z izboljševanjem tehnologije in drugimi oblikami optimizacije produkcije, kar poraja nenehno povečevanje produktivnosti dela.

V antiki so stvari potekale bistveno drugače. Najprej je bila glavnina produkcije agrarna. Samozadostni mali kmetje, ki so polja obdelovali v okviru družine, so predstavljali večino prebivalstva. Njihova produkcija je bila v dolgih obdobjih nespremenjena, statična in brez tehnoloških izboljšav (Finley, 1987, str. 104). V primeru velikih zemljiških posestnikov se je zemljišča obdelovalo s sužnji, motiv obdelovanja je bil trženje. Glavnina tehničnih ali tehnoloških izumov se je zgodila prav v veliki kmetijski produkciji, v kateri so kot delovna sila dominirali sužnji (Finley, 1987, str. 81-82). Ker produkcija v antiki ni bila izpostavljena konkurenci drugih kmetovalcev, je vsakič znova obstala na določeni točki razvoja, brez nenehnega izboljševanja produkcijskih sredstev in povečevanja produktivnosti dela. »Tudi njih je ovirala omejena in statična tehnologija, katere osnova je bil dvopoljni sistem, in visoki stroški kopenskega transporta« (Finley, 1987, str. 106). Ker Finley presoja antično kmetijstvo z vidika kapitalističnega, je osredotočen na vpeljavo novih tehnologij, prenašanje znanstvenih odkritij in nenehno izboljševanje same produkcije. V antiki je bilo to seveda omejeno in je potekalo mnogo počasneje, vendar pa pričujoče delo pokaže, da je bilo tisto, ob čemer Finley zamahne z roko, to je prenos starih tehnik in ne le vpeljava novih tehnologij, pomembna lastnost rimske ekonomije, ki je vplivala na širšo razvitost Rimskega imperija.

Manufakture so bile za Finleya v antiki postranska stvar. Ni jih razumel kot sredstvo za

velike donose. Večinoma so bile omejene na lokalno potrošnjo, le redko so bile namenjene izvozu (Finley, 1987, str. 131-135). Antični vladajoči razred zdaleč ni bil podoben kapitalističnemu podjetniškemu: glavni agentje trgovine ali manufakturne produkcije so pripadali nižjim družbenim razredom (osvobodenci in tujci) (Finley, 1987, str. 58-59). Svoboden rimski državljani višjega družbenega razreda je delo za denar razumel kot nespodobno. Bogatenje elite ni potekalo na klasičen kapitalistični način; pomembnejši od tehnoloških izboljšav je bil »politični« moment – plenjenje, davki, rente in posojila (Finley, 1987, str. 54). Posojila so imela predvsem politično funkcijo in so bil kratkotrajna, zelo redko so predstavljala produktivno investicijo (Finley, 1987, str. 114-115). Splošna miselnost antičnega človeka je bila daleč od kapitalistične. Vladajoči razred ni imel »težnje po ustvarjanju kapitala« (Finley, 1987, 140), ni akumuliral bogastva oz. ga produktivno trošil, temveč ga je imel za svoje dobro življenje in politične namene. Ker je bil zadovoljen z višino dohodka in donosom pridobitnih delavnosti, ni bilo razloga za spreminjanje produkcijskih tehnik ali organizacije produkcije in kakršnekoli druge izboljšave (Finley, 1987, str. 106, 112). Bolj ga je »skrbela poštenost delavcev, poštenost glede polne izrabe delovnega časa ter ravnanja z denarjem in dobrinami, kakor pa to, da bi s pomočjo boljših metod obdelovanja ali z novimi napravami, s katerimi bi prihranili pri delu, kvalitativno izboljšali učinkovitost delovne sile. To je stališče policajca, ne podjetnika« (Finley, 1987, str. 110). Glavni dohodek elite je imel obliko rente- Dobili so ga predvsem od kmetijske produkcije za trg, posojanja denarja ali državnih služb, delno tudi večjih državnih naročil ali pobiranja davkov. V primeru navzkrižja interesov so imeli politični in vojaški interesi prednost pred ekonomskimi (Finley, 1987, str. 156), kar sicer ni pomenilo, da ob urejeni politiki ni prosperirala tudi ekonomija.

Finleyjeva ključna poanta je, da se antično ekonomijo presoja iz nje same. Vendar je sam preveč obremenjen s tem, da jo »reši« kapitalističnih predstav, zato tudi sam ves čas zapada v to isto predstavo vrednotenja in primerjanja antične ekonomije s kapitalistično. Tako antična ekonomija napram kapitalistični izpade statična, popolnoma agrarna in brez pomembnih trgovinskih tokov. Ko pa jo opazuje z distance, ugotavlja, da ji, kar se tiče produktivnosti, širitve produkcijskih tehnik in blaginje, ni bilo para vse do konca srednjega veka (Finley, 1987, str. 82).

1.2 Marksistični pristop k ekonomski zgodovini

Marksistični pristop k antični ekonomiji se sicer izogne njenemu primerjanju s kapitalističnim produkcijskim načinom, vendar pa v obstoječi obliki vseeno ne pripomore k obravnavi naše teme. Antične ekonomije ne opazuje v dinamiki, v njenem spreminjanju in različnih vplivih na te spremembe, temveč jo obravnava povsem statično, hkrati pa »skače« med različnimi obdobji. Za obravnavo določenega produkcijskega načina ali pripadajočega odnosa in njegovih preobrazb namreč prehaja med različnimi specifičnimi oblikami družbe in ekonomije ter se osredotoča samo na določen abstraktni vidik. Trgovino, tehnologijo in produkcijo v njeni konkretnosti marksistična obravnava pusti ob strani, spontano je še najbližje Finleyjevemu razumevanju ekonomije. Pristopi in poudarki marksističnih avtorjev

niso enotni, kljub temu pa jim je skupna zavest o zgodovinski specifičnosti in enkratnosti antike ter poudarek na preučevanju družbenih odnosov, predvsem izkoriščevalskih, celotno družbo pa poizkušajo čim bolj shematizirati glede na prevladujoče produkcijske odnose ali oblike lastnine.

K. Marx je skušal celotno zgodovino periodizirati in prikazati vsako družbo kot določeno (nujno) točko v celotnem gibanju zgodovine. Njegovo ukvarjanje z antiko je omejeno na njeno zgodnje, še ne na suženjstvu temelječe obdobje in na nadaljnji razvoj, prehod, ki zaobsega suženjsko produkcijo kot značilno obliko antike. Marx (1985, str. 340) je pri preučevanju antike izhajal iz lastninskih odnosov, ki v grobem nakazujejo, v kakšnem razmerju je posameznik, »ki dela, do pogojev svoje produkcije«. Te pogoje produkcije, torej lastnino, mu jamči članstvo v občestvu (državi). Biti državljani Rima ali Aten pomeni biti zasebni zemljiški lastnik in obratno (Marx, 1985, str. 329). Rimski in atenski državljani so najprej lastniki in člani mestne državnice, med seboj kot taki enaki, ki svojo voljo udeležujejo v političnih zadevah, delo pa je v prvih oblikah le način za reprodukcijo posameznika in njegove mestne državnice. Ker obstaja več občestev, je edini način omejevanja zemljiške lastnine drugo občestvo, zato je ena ključnih funkcij občestva organizacija vojske. »Vojna je zatorej velika skupna naloga [...] in to [je] eden izmed pogojev za bivanje občine kot lastnice« (Marx, 1985, str. 327).

Ko si je Rimski imperij prisvajal nova ozemlja, so se spreminjali pogoji njenega obstoja. Z vedno večjim teritorijem in novimi posestvi se je zemlja vedno bolj koncentrirala. Kmetje so zaradi podaljševanja časa služenja v vojski postajali vse bolj nezanesljiva delovna sila, ki se jo je postopoma (vsaj na posestvih velikih zemljiških lastnikov) nadomeščalo z vojnimi ujetniki oz. sužnji. Z razširitvijo in spremembami produkcije se sami temelji obstoja občestva ali države spremenijo. »Razvoj suženjstva, koncentracija zemljiške posesti, menjava, denarstvo, osvajanje, etc. pri Rimljanih, čeprav se je zdelo, da so vsi ti elementi do neke točke združljivi s temeljem in ga deloma le nedolžno razširjajo« (Marx, 1985, str. 334), so preobrazili staro produkcijsko bazo in osnovno strukturo družbe. »Ohranjanje starega občestva [vključuje] destrukcijo pogojev, na katerih temelji, in se tako sprevača v svoje nasprotje« (Marx, 1985, str. 339). Tako se je stara družba iz povezanega družbenega telesa spremenila v sužnjelastniško družbo, ki za Marxa predstavlja novo fazo v razvoju antične družbe.

Anderson (1989) se ukvarja z istim vprašanjem družbenega prehoda med produkcijskimi načini, vendar veliko bolj konkretno kot Marx. Skozi dolga časovna obdobja opazuje razvoj, družbene in ekonomske spremembe. Osredotočen je na prehod evropskih družb iz starega veka v fevdalizem, pri čemer obravnava razlike v staroveških družbah (predvsem na relaciji Vzhod – Zahod), ki se ohranijo tudi v srednjem veku (Anderson, 1989, str. 17-20).

De Ste. Croix kot glavni marksistični zgodovinar antike se za razliko od Marxa ne ukvarja z razvojem in prehodi oblik družbe in lastnine, temveč s statičnim pregledom vseh

produkcijskih odnosov, ki so bili prisotni skozi celotno obdobje antike, v Grčiji in v Rimu. Njegov poudarek je na izkoriščevalskih odnosih, na načinu, kako si vladajoči razredi zagotovijo in pridobijo presežke (de Ste. Croix, 1981, str. 52). Ravno obratno od de Ste. Croixa se Meiksins Wood (2015) ukvarja s svobodnim delom kmeta-državljan v Atenah kot prevladujočo obliko kmetijskega dela in kmetovo politično močjo ter državljanstvom, ki ravno omejuje prilaščanje tujega dela, čeprav ga seveda ne odpravlja (še posebej v mestih). De Ste. Croix (1981, str. 135) pa opazuje predvsem izkoriščanje, ki poteka z različnimi oblikami nesvobodnega dela, ki se v grobem delijo na suženjstvo, tlačanstvo in dolžniško suženjstvo, vsako od njih pa ima svoje lastne specifične. Poleg oblik nesvobodnega dela obstaja še svobodno delo, ki zaobsega večinoma delo v okviru gospodinjstva oz. družinske gospodarske enote, v določenih primerih pa tudi plačano, marsikdaj sezonsko delo. Poleg neposredne in individualne eksploatacije (nesvobodnega dela) obstaja tudi posredna in kolektivna oz. državna eksploatacija, kjer država izkorišča »predvsem osebe, ki imajo vsaj nominalno svobodni status in so mali neodvisni producenti« (de Ste. Croix, 1981, str. 205), večinoma kmetje. Ta posredna eksploatacija se vrši predvsem v obliki obdavčitve (v denarju ali naturi), ki je najpomembnejša posredna oblika izkoriščanja, prisilne vojaške obveznosti ali prisilnega dela (de Ste. Croix, 1981, str. 206). Suženjstvo je bil prevladujoči izkoriščevalski odnos v antiki v klasičnih Atenah in Rimu, zato je vse nesvobodno in plačano svobodno delo Rimljanom in Atenčanom veljalo za suženjsko. V prodaji delovne sile predvsem za daljše obdobje, je bilo za državljane Rima ali Aten nekaj suženjskega. Tlačanske oblike dela so navadno imenovali kar suženjstvo, enako je dolžniška odvisnost dobila poimenovanje dolžniško suženjstvo, čeprav je imela povsem svoje, od suženjstva različne karakteristike. Kljub takšnemu obravnavanju dela s strani samih prebivalcev antike, pa sami ne smemo zapasti v razumevanje antične družbe in njene ekonomije kot popolnoma suznjelastniške. Poleg suženjskega dela so obstajale različne oblike bolj ali manj svobodnega dela. Te so soobstajale s suženjskim in mu v določenih primerih tudi »konkurirale«.

Čeprav se marksistični zgodovinarji in Marx, kadar redko obravnavajo trgovino, ukvarjajo predvsem z agenti trgovine, njeno obrobnostjo ali vprašanjem razvitosti mezdnega dela v mestni produkciji, so nam lahko v veliko pomoč predvsem pri obravnavi produkcijskih odnosov v antičnem Rimu. Kjer obravnavamo razredna razmerja in temeljne odnose na podeželju, se naslanjamo prav na marksiste.

1.3 Novi institucionalizem

D. North, R. Coase in O. E. Williamson so eni izmed pomembnejših utemeljiteljev nove institucionalne šole ekonomije, ki ekonomska vprašanja povezuje predvsem s širšimi t. i. institucionalnimi pogoji lastnine, transakcij in trgovine. Novi institucionalizem predstavlja »reševanje neoklasične analize: njeni univerzalni modeli, osnovani na racionalnem zasledovanju posameznikovega lastnega interesa, so morali biti dopolnjeni s transakcijskimi stroški in institucijami« (Bang, 2009, str. 196). V tem smislu se institucije razume kot tisti del, ki sicer idealna abstraktna razmerja med posamezniki na različne načine spreminja,

omejuje in pogojuje. So formalna in neformalna pravila, ki postavljajo splošne okvire interakcije, ki je obravnavana predvsem kot idealna tržna interakcija, ne pa širši ekonomski družbeni odnos, zaradi česar produkcijski način pri institucionalistih nikoli ne nastopa kot temeljna institucionalna kategorija.

Izmed utemeljiteljev te šole se je predvsem North (1991) ukvarjal z institucijami v daljni, sicer nedoločeni preteklosti in sicer predvsem s pogoji trgovine v izoliranih lokalnih skupnostih in z zahtevnim institucionalnim preskokom v trgovino med skupnostmi na večje razdalje. Njegova konceptualna razdelitev primitivnih načinov menjave in njihovih institucionalnih pogojev na plemenske družbe z notranjo menjavo, regionalno ekonomijo z izmenjavo na mestnih trgih in karavansko trgovino na dolge razdalje (North, 1991, str. 102) ne odraža realno obstoječih antičnih družb, temveč splošnejše ahistorične predstave institucionalnega razvoja trgovine. Bolj pomemben od njegovega doprinosa k našemu preučevanemu predmetu je njegov vpliv na vpeljavo kliometrije, ekonometrije in predvsem preučevanja institucionalnih dejavnikov na področje ekonomske zgodovine.

V zadnjih desetletjih je dal novi institucionalizem v kombinaciji z novimi arheološkimi odkritji nov zagon raziskovanju antične ekonomske zgodovine. Tako piše Scheidel (2012, str. 9) kot urednik zbornika *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, da je »ena pot naprej, ki ima potencial premostiti razkorak med formalisti in neoklasičnim pojmom primerjalnih prednosti na eni strani in bolj stvarnimi ali fiskalnimi modeli tržnega razvoja na drugi, ponujena z novo institucionalistično ekonomijo in ekonomsko sociologijo«. Močan poudarek velikega dela modernih ekonomskih zgodovinarjev je tako na preučevanju institucij kot splošnih pogojev vzpostavljanja tržnih odnosov ter na preučevanju strukture in rasti antične ekonomije (Bang, 2009), kar so izrazito institucionalistično obarvani poudarki. Splošne ugotovitve, analize in teoretske izpeljave nove institucionalistične šole nam tako pomagajo predvsem tam, kjer se dotikamo vprašanja pravnih in institucionalnih pogojev vzpostavljanja tržnih razmerij.

Temin (2004, 2006, 2013) je predstavnik institucionalne veje ekonomske zgodovine, ki je večino svoje akademske kariere pisal predvsem o moderni ekonomiji, njegov doprinos k ekonomski zgodovini antike pa karakterizira predvsem analiza trgov z neposredno aplikacijo modernih ekonomskih metod. Prav zato ker Temin (2013, str. 1-2) izhaja bolj iz moderne ekonomike kot iz klasičnega zgodovinopisja, gradi svojo predstavo rimske ekonomije na dokazovanju hipoteze, da je bila rimska družba kot celota tržna družba, integrirana v enotnem globalnem trgu. Tako je eden redkih, ki si je upal izjemno pomanjkljive podatke o cenah žita, volne in ječmena v različnih mestih analizirati s klasično regresijsko ekonometrično analizo, da bi dokazal obstoj tržne integriranosti (Temin, 2013, str. 27-91).

Takšne neposredne aplikacije modernih konceptov in analiz porajajo več problemov. Pri regresijskih analizah gre za podatke, ki jim komajda lahko rečemo statistični podatki. Npr. podatki za regresijo, s katero dokazuje integriranost trga z žitom po vsem rimskem cesarstvu

vsebujejo zgolj peščico različnih informacij o cenah, ki bi jim težko rekli povprečje, pri čemer so podatki iz različnih obdobjih cesarstva. To pomeni, da bi že bistvena sprememba ocene zanesljivosti cen lahko podrla zanesljivost Teminovih zaključkov o povsem integriranih trgih. Teminova opredelitev trga delovne sile pa je popolnoma v nasprotju s spoznanji zgodovine in ekonomske zgodovine ter odraža neprimerno aplikacijo modernih konceptov na antične skupnosti. Avtor namreč piše, da obstaja veliko dokazov, da je »Rim imel delujoč trg delovne sile in homogeno delovno silo« (Temin, 2004, str. 514). Prav lokalna in prevladujoče kmečka narava antičnih ekonomij je onemogočala vzpostavitev delovne sile kot svobodne in hkrati odrezane od lastnih pogojev dela, kar predstavlja temeljni pogoj mezdnega razmerja in nastanka proletariata kot družbenega razreda (Marx, 1985). Zgolj sužnji in osvobojeni sužnji so ustrezali tem pogojem. Prvi kot nesvobodni niso mogli biti del trga svobodne delovne sile, slednji pa so se večinoma zaposlili kot samostojni obrtniki in rokodelci.

1.4 Sinteza in lastni pristop

V čem je naš pristop različen od naštetih in v čem se naslanja na široko in pestro paleto obstoječih analiz in modelov? Trditi, da iz vsake izmed usmeritev črpamo najkvalitetnejše in najpravilnejše ugotovitve, bi bilo preveč samozavestno. Trditi, da je v akademskih razpravah, ki se kažejo kot binarne opozicije, potrebno obe skrajnosti zrelativizirati ali zavzeti vmesno stališče, pa bi bilo preveč naivno.

Velikokrat sicer drži, da abstraktne akademske razprave, ki potekajo v binarnih opozicijah, že zaradi svoje oblike vodijo do precej nerealni skrajnosti. Tako je npr. potekala razprava o modelu mest v antiki med zagovorniki t.i. modela potrošnega mesta, v katerem se ne producira ničesar razen storitev in dobrin za luksuzno potrošnjo lokalne aristokracije, ki z rentami izkorišča okoliško podeželje, in zagovorniki t.i. modela produkcijskega mesta, ki ima s podeželjem klasični menjalni odnos, saj proizvaja storitve in dobrine za podeželje (Wilson, 2002b, str. 231-236). Takšna abstraktna razprava, ki gradi na splošnih in idealnih modelih, nima smisla, saj vsa mesta niso bila enaka po strukturi potrošnje in lastne produkcije, zato niso spadala bodisi v eno bodisi v drugo skrajnost. Običajno gre za kombinacijo obeh modelov; mesta so imela lokalno aristokracijo s svojo luksuzno potrošnjo in tudi določeno produktivnost mestne obrtniške in manufakturne produkcije.

Na primeru razprave med modernisti in primitivisti glede vzrokov grške kolonizacije pa se izkaže, da lahko pri nekaterih abstraktnih razpravah brez težav jasno zagovarjamo eno izmed strani (de Ste. Croix, 2004, str. 349-370; Morel, 2007, str. 489). V omenjeni razpravi namreč prvi zagovarjajo tržne vzroke kolonizacije, drugi demografske vzroke (omejenost zemlje in demografsko rast), o čemer tudi priča večina virov. Pri tem je pomembno ločiti vzroke in posledice. Grški kolonizatorji so namreč zaradi pomanjkanja zemlje in demografskega pritiska morali oditi prek morja, pri čemer so, navkljub temu vzroku, o svoji naselitvi razmišljali strateško; pomembni so bili elementi, kot so bližina naravnih virov, obstoječih

trgovskih poti, strateških morskih ožin in podobno. Prav tako so se po naselitvi vzpostavile določene trgovske vezi z matično metropolo in drugimi grškimi mestnimi državicami ali kolonijami, a to nikoli ni mogel biti vzrok same kolonizacije. Vidimo, da je iz posledice napačno neposredno sklepati o vzroku.

Za našo analizo trgovine, tehnologije in medsebojne povezave obeh se na različnih področjih obravnave naslanjamo na vpliv različnih vej antične ekonomske zgodovine in širših ekonomskih usmeritev. Marksizem nam daje najosnovnejše razumevanje družbenih odnosov in ekonomije, ki predstavlja odraz družbenih razmerij. Produktijski način kot koncept je imel velik vpliv na naše pisanje, podobno velja za širok koncept razvitosti produktivnih sil kot produktivnosti vseh faktorjev produkcije. V tem smislu obravnavamo temeljne spremembe v odnosih na zemlji (spremembe iz nomadizma, naselitvenega pastoralizma v bolj razvite oblike poljedelske produkcije) kot širše pojmovanje tehnoloških sprememb. Prav tako ima marksizem velik vpliv na naše razumevanje prepletenosti ekonomije in državnih, političnih in širših družbenih dejavnikov (v marksistični terminologiji prepletenosti ekonomske baze in nadzidave). Z institucionalističnim pristopom si pomagamo pri obravnavi pravnih in institucionalnih pogojev razvoja trgovine. Pri tem je zanimivo, kako se institucionalizem sploh ne posveča nastanku koncepta in institucije svobodnega posameznika, zasebne lastnine in svobodne gospodarske pobude, ki sta za razvoj trgovine ključna. Ker nova institucionalistična veja ekonomije izhaja in dopolnjuje neoklasično ekonomiko, je osnovne pogoje tržne ekonomije predpostavila, podobno kot predpostavlja ekonomika obstoj trgov. Pod vplivom marksizma razširjamo in popravljamo to pomanjkljivost in se lotimo institucionalnih pogojev razvoja trgovine brez apriornih predpostavk. Ob vsem tem se od predstav Finleya in njegovih sledilcev o apriorni nepomembnosti trgovine v antičnem svetu oddaljimo, čeprav nam njegovo opozorilo o neprimernih abstrakcijah in projekcijah modernih konceptov služi za pomembno svarilo pri naši obravnavi. Tako na nobenem mestu v našem magistrskem delu ne trdimo, da trgovina kot dejavnost na katerikoli točki v antični zgodovini predstavlja pomemben delež celotnega produkta, katerega večina je še vedno bila ustvarjena v okvirih samooskrbnega kmetijstva. Trgovino pa obravnavamo v njeni dinamiki in v njeni omejenosti takšno, kot naj bi obstajala na večini predelov takratnega sveta, tj. relativno omejena, a navkljub temu pomemben in zanimiv faktor pri celostnem razvoju antične ekonomije.

Ob vsem tem ne smemo pozabiti, da, ob poplavi različnih abstraktnih modelov in pestrih teoretskih akademskih razprav, velikokrat prav zgodovinski specialisti, omejeni na izjemno ozko področje preučevanja (npr. Cornell, 1995), kot tudi specializirani arheologi (npr. Wilson, 2002a, 2002b, 2012), podajo na abstraktna vprašanja najbolj stvarne in pravilne odgovore. Za našo analizo trgovine in tehnologije, predvsem v smislu nabora potrebnih podatkov, se tako še najbolj opiramo na zgodovinsko in ekonomsko zgodovinsko stroko, ki je na delitev v zgoraj opredeljene usmeritve relativno indiferentna.

2 ANALIZA STRUKTURE EKONOMIJE IN EKONOMSKIH ODNOSOV ANTIČNIH SKUPNOSTI

2.1 Splošne značilnosti

V magistrskem delu se omejujemo na preučevanje ekonomije Rimskega imperija od 2. stoletja pr. n. št. do 2. stoletja n. št. Ker ekonomije Rimskega imperija ne moremo gledati izolirano od njenega predhodnega razvoja in tudi ekonomskih struktur ostalih skupnosti, s katerimi je na različne načine stopal v stik, najprej obravnavamo širši antični svet in oblike tipskih družb z njihovo ekonomijo v obdobju pred veliko rimsko ekspanzijo. To nam šele omogoča nadaljnje opazovanje vpliva širitve Rimskega imperija po celotnem Mediteranu.

Načini produkcije in odnosi znotraj skupnosti v antiki so bili geografsko in časovno zelo različni. Ne glede na to pa lahko najdemo nekatere dokaj splošne značilnosti, ki so veljavne za vse družbe skozi celotno obdobje, ki ga preučujemo. Ne glede na razvitost ali geografsko lokacijo je bila agrarna produkcija vedno temelj antične ekonomije, saj se je velika večina vsega prebivalstva preživljala predvsem z obdelovanjem zemlje ali pašništvom. Omejena cestna infrastruktura in transportne kapacitete so fizično omejevale komunikacijski, kulturni in tudi trgovski stik, prav tako pa so bile antične skupnosti jezikovno, kulturno in politično fragmentirane, zaradi česar je bilo prebivalstvo relativno nemobilno, vpeto v produkcijo in potrošnjo predvsem znotraj lastnih lokalnih skupnosti. Lastnina (individualna ali skupnostna) ni bila definirana obče. Jamčila oz. zagotavljala jo je vedno šele lokalna skupnost sama in ni imela veljave mimo teh okvirov. Zaradi teh razlogov je bila delitev dela med različnimi skupnostmi v antiki izjemno redka. Večina skupnosti je stremela k samooskrbi znotraj lokalno zaključenih ekonomskih in hkrati družbenopolitičnih entitet, pri čemer je določena stopnja specializacije in delitve dela vedno obstajala. Druga pomembna značilnost, ki zadeva večino staroveških družb, je obstoj različnih nesvobodnih oblik dela, med temi je suženjstvo predstavljalo skrajni primer nesvobode, ob tem pa so obstajale še različne oblike osebnih odvisnosti; dolžniška sužnost, odnos patron-klient, zakup ali dninarsko opravilo pod okriljem večjega kmeta. V luči statusnih in ekonomsko neenakih položajev ter izkoriščevalskih odnosov je bila vsaka poznana staroveška družba tudi razredna družba.

2.2 Ekonomski tipi

2.2.1 Osnovni ekonomski tipi

Zgodba o ekonomskem razvoju človeštva, od lovstva in nabiralništva, nomadizma in postopne naselitve ter uveljavitve intenzivne poljedelske produkcije, je mnogokrat podana preveč linearno (Engels & Marx, 1971, str. 20-23). Zgodovina namreč kaže, da se prehodi v bistveno drugačno obliko ekonomske organizacije zgodijo na geografsko omejenem območju, ko je hkrati izpolnjenih več različnih pogojev (geografski, demografski, družbenopolitični in ekonomski), nato pa se zgolj postopno širijo. Zaradi tega je na širšem področju

Mediterrana nastala pestra paleta različno razvitih skupnosti, ki so z različnimi ekonomskimi tipi hkrati soobstajale in na različne načine vplivale druga na drugo ter s tem na nadaljnji razvoj. Na tem mestu izolirano obravnavamo značilnosti tistih ekonomskih tipov, ki so bili v razvoju antične ekonomije najpomembnejši, da bi lahko v nadaljevanju razumeli dinamiko, v katero so bile ujete. Ločujemo nomadski, naselitveni pastoralistični in poljedelski ekonomski tip.

Glavna značilnost regije, kjer so prevladovala nomadska plemena, je bila odsotnost stalne naselitve in izjemno majhno število nomadskega prebivalstva glede na veliko količino dostopne zemlje. **Nomadski ekonomski tip** se je v antiki uveljavil na prostranstvih step današnje Ukrajine in Rusije, prav tako je bil značilnost velikega dela severnoafriških skupnosti (Mordvintseva, 2013; Schubert, 2013; Vanacker, 2014). V teh predelih so bile stalnica migracije različnih nomadskih plemen, katerih osnovno sredstvo preživljanja so bile njihove črede, pašo pa sta dopolnjevala lov in nabiralništvo. Lastnina (čred) je bila velikokrat v lasti skupnosti, pogosto pa v rokah posameznih aristokratskih voditeljev, ki so z nadzorom nad čredami uveljavljali svojo politično oblast znotraj plemenskih skupnosti. Delitev dela razen najosnovnejše (po spolu in starosti) v takšnih družbah ni obstajala.

S postopnim razvojem poljedelskih tehnik se je začela tudi stalnejša oblika naselitve in hitrejša rast prebivalstva. Lokalne skupnosti so se začele povezovati v manjša naselja in so združevale primitivne poljedelske tehnike s še vedno prevladujočim pastoralizmom. V mediteranskih predelih se je skozi ves stari vek izvajalo sezonske selitve čred med hribi in nižavji (Garnsey, 1998, str. 168-172; Halstead, 1987, str. 79-81; Varro, 1954, 2:1:16-17, 2:2:9-10). Vzreja živali se je vršila predvsem na neprimernih področjih za poljedelsko obdelavo in je dopolnjevala poljedelsko produkcijo (Carla, 2013, str. 5078–5079). Takšen mešani ekonomski tip je bil značilen za večino razdrobljenih plemenskih skupnosti v celinski notranjosti Evrope (Halstead, 1987, str. 78, 83; Negus Cleary, 2017, str. 276-278). Keltske in iberske plemenske skupnosti večjih mest niso poznale. Združevale so se v manjših utrdbah na vrhovih hribov. Delitev dela je bila večja kot pri nomadskih skupnostih, a še vedno zelo omejena ter predvsem deljena v okvirih tradicionalnih, religioznih in spolnih vlog (Cunliffe, 2018; Curchin, 2004). Lastnina, v kolikor je obstajala, je bila večinoma premična (črede in luksuzni predmeti), zemlja skupnostna, organizacija dela in vojskovanja pa sta bili močno pogojeni s klanskimi in sorodstvenimi vezmi. Omenjene skupnosti so poznale večino pridobitev iz železne dobe; imele so razvita metalurška znanja, razvito lovsko in bojevnisko aristokratsko kulturo ter primitivne poljedelske in pastoralistične tehnike (Garnsey, 1998, str. 167-179). Germanska plemena so bila tehnološko še manj razvita, zanašala so se na požigalništvo, lov in nabiralništvo ter pastoralizem (Engels, 1963, str. 126-130). Ker je med vsemi naštetimi skupnostmi obstajalo veliko razlik, vendar je vse združevalo mešano kmetijstvo, ki je še vedno temeljilo na prevladujočih pastoralističnih praksah, dopolnjeno z uporabo primitivnih poljedelskih praks, ta ekonomski tip imenujemo **naselitveni pastoralistični ekonomski tip**.

Vzpon prvih človeških civilizacij, visoke kulture, pisave in prvih večjih mest je temeljil na izboljšanih poljedelskih tehnikah. Torej ni naključje, da se je zgodil na takrat najrodovitnejših območjih. Za **poljedelski ekonomski tip** je bilo značilno intenzivno poljedelstvo, ki je predstavljalo velik ekonomski napredek. Gre namreč za prvo obliko kmetijske obdelave, ki je redno prinašala znatne prehrabne presežke, to pa je omogočalo preživetje večjega števila prebivalcev, kot je bilo proizvajalcev samih. Tako se je z razvojem poljedelstva razvila tudi razredna družba; družba, v kateri si en družbeni razred prilašča presežke drugega družbenega razreda in prek takšnega izkoriščanja vzdržuje svoj ekonomsko privilegiran položaj (Engels, 1963, str. 52; Engels & Marx, 1971, str. 17-23). Ekonomski razvoj je ključen za nastanek države in pestre palete lokalno specifičnih institucij, ki so se skozi zgodovino spreminjale in določale obliko temeljnega razrednega odnosa (de Ste. Croix, 1981; Engels, 1963). Ker so se razvitejše poljedelske družbe starega veka med seboj ločile po temeljnih institucijah, na vzhodnem maloazijskem področju so se razvile bistveno drugače kot grške in kasneje rimske, moramo poljedelske družbe obravnavati ločeno v tej okvirni in grobo postavljeni delitvi (Anderson, 1989; Meiksins Wood, 2015).

Pred tem je še pomembno pripomniti, da manj razvitim ekonomskim tipom ne smemo nujno pripisati manjše produktivnosti dela. Nomadska ekonomska organizacija namreč ni bila nujno manj produktivna od »razvitejših« oblik ekonomske organizacije. Če namreč primerjamo delovni vložek, ki je bil potreben za poljedelsko obdelavo, z nomadskim pastoralizmom, ima poljedelstvo ekonomsko prednost šele ob omejeni količini zemlje ali bolj razviti urbani delitvi dela. Z več dela na manjši površini obdelane zemlje se s poljedelstvom proizvede podoben učinek, kot z manj vloženega dela pri nomadskem pašništvu, ki pa zahteva obširna prostranstva. To kaže primer stika grških kolonij na današnjem območju Črnega morja s takratnimi okoliškimi nomadskimi skupnostmi (Mordvintseva, 2013; Schubert, 2013). Čeprav so z grško kolonizacijo in trgovskim stikom nomadska plemena prišla v stik s poljedelsko naselitveno ekonomijo in njenimi prednostmi, je bila zemlja zaradi razmerja med obširnimi prostranstvi step in redkostjo prebivalstva še vedno neekonomska dobrina. Posledično stik z grškim svetom ni bistveno vplival na delovanje takratnih nomadskih skupnosti.

2.2.2 Velike države Vzhoda

Poljedelski ekonomski tip je na Vzhodu dobil že ob vzponu prvih civilizacij obliko močne in centralizirane politične ureditve, praviloma monarhije. Egipčanska, babilonska in asirska država so bile močne države, ki so temeljile na kolektivnih, politično koordiniranih gradnjah namakalnih sistemov in iz tega izhajajočem državnem (oz. monarhovem) monopolu lastništva nad zemljo (Westermann, 1919). Država si je na tej podlagi sistematično prilaščala s poljedelstvom proizvedene presežke in tako vzdrževala od večine prebivalstva ločeno kasto državnih svečnikov in državne administracije, ki je ohranjala monopol nad pisano besedo, religioznimi predstavami in praksami ter predvsem oblastjo (de Ste. Croix, 1981, str. 152-156; Meiksins Wood, 2015, str. 84; Wittfogel, 1957). Model monarhije in državne

administracije se je v nekaterih bližnjevzhodnih imperijih (predvsem perzijskem in kasneje selevkidskem) dopolnjeval z lokalno oblastjo aristokracije in lokalnih monarhij, ki so bile odgovorne centralni avtoriteti. Koncepta svobode prebivalstvo takšnih držav ni poznalo. Velika večina prebivalstva je živela od poljedelske produkcije na bodisi državni zemlji (zemlji monarha v primeru Egipta) bodisi na zemlji lokalne aristokracije (v primeru perzijskega kraljestva). V obeh primerih prebivalci niso bili osebno neodvisni, torej so morali opravljati neplačano delo neposredno za državo in del produkta nameniti državi oz. aristokraciji (de Ste. Croix, 1981, str. 10, 14-18, 206). Blagovno suženjstvo je bilo v teh državah prej izjema kot pravilo. Zaradi povečane produktivnosti poljedelstva, ki so ga prinesle izboljšave kmetijskih tehnik in širša kooperacija, so v teh državah zrasla večja mesta. Med večjimi državami so stekli tudi zelo omejeni trgovinski tokovi. Ker vemo, da pred 6. stoletjem pr. n. št. kovanega denarja vzhodni svet ni poznal in je vlogo občega ekvivalenta imela kovina v obliki težkih kovinskih palic, lahko sklepamo, da je trgovina potekala predvsem med državami in med večjimi mesti. Zaradi odsotnosti primerne monetarizacije – dostopnosti primerne menjalnega sredstva oz. denarja – in zaradi velikih naturalnih dajatvenih bremen, naprtenih večinskemu kmetstvu, je bila lokalna izmenjava dobrin omejena.

Kontinuiteta v daljni preteklosti vzpostavljenih institucij je pustila posledice tudi v obravnavanem obdobju. Obdobje helenizma in makedonska osvojitve Male Azije, Perzije in Egipta nista bistveno posegla v najosnovnejša razmerja na zemlji, prav tako ne na dojetje svobode. Velika večina prebivalstva je ostala nesvobodna in v tej ali oni obliki vezana na zemljo ali domačo lokalno skupnost (de Ste. Croix, 1981, str. 97). Prav tako je politična oblast, ki so jo vzpostavili Aleksandrovi nasledniki, privzela modele starih družb. Ptolemajski imperij je podedoval institucije starega Egipta, Selevkidski imperij pa babilonske in perzijske institucije. Helenizacija – kulturni in politični vpliv grškega sveta – je ostala omejena na manjšino svobodnega integriranega mestnega prebivalstva, integrirane lokalne elite in državno administracijo, veliko večino kmečkega prebivalstva pa je zaobšla; ostali so v enakih ekonomskih in političnih razmerjih (Anderson, 1989, str. 54-7). Vendar je helenizem kljub temu imel velik ekonomski učinek, saj je vzpodbudil hitrejšo rast mest, s tem pa večjo delitev dela in tudi porast trgovine. Začetek našega obravnavanega obdobja je tako vzhodni del Mediterana z vzhodnim celinskim zaledjem najrazvitejši del takrat poznane sveta.

2.2.3 Mestna državnica

V Grčiji je razvoj države in institucij potekal na bistveno drugačen način. Od 8. do 6. stoletja pr. n. št. je prišlo do porasta urbanizacije, nastalo je na tisoče manjših mestec, ki so združevala lokalno kmečko prebivalstvo (Bratož, 2010, str. 52-53). Politično so bila v tem obdobju mesta večinoma pod oblastjo lokalne dedne aristokracije, ki si je na različne načine podrejela ali ekonomsko izkoriščala večinsko prebivalstvo. Poljedelstvo in stalna naselitev sta bili posledici narave mediteranskega klimatskega področja in rastja (oljk, vinskih trt), ki

zahteva dolgotrajno obdelavo (Anderson, 1989, str. 34-50; Bratož, 2010, str. 69-72; Meiksins Wood, 2015, str. 90-91). Ker ekonomske potrebe po večjih državno koordiniranih posegih v poljedelstvo niso bile ključne za razvoj produktivnosti kmetijstva, so se lahko majhne lokalne skupnosti združevale v samostojne mestne državice. Te so imele neodvisno zunanjo in notranjo politiko ter so se med seboj povezovale kvečjemu v ohlapne zveze. V 6. stoletju pr. n. št. pa je v politični ureditvi prišlo do sprememb. Tirani so s podporo večinskega kmečkega prebivalstva v veliko mestih zrušili oblast obstoječe dedne aristokracije in napravili pomembne reforme, ki so določale prihodnjo podobo grške mestne državice (Anderson, 1989, str. 34-38; Bratož, 2010, str. 72-73). Razdeljevanje zemlje, odprava dolgov, prepoved dolžniškega suženjstva, administrativna klasifikacija teritorialnih okrajev so predstavljali ekonomske in politične spremembe, ki so vodile k ustanovitvi statusa svobodnega državljan. Gre za unikatno institucijo nekaterih grških mestnih držav, med katerimi so bile najpomembnejše Atene. Svobodni državljan je imel svojo majhno zemljiško lastnino, s pomočjo katere je preživel sebe in svojo družino. Imel je pravico sodelovati v političnih institucijah, voliti in soupravljati skupne posle mestne državice, pri čemer je moral financirati lastno oborožitev in sodelovati v vojaških dejavnostih (Meiksins Wood, 2015, str. 104-112). V tem smislu so bile demokratične mestne državice skupnosti svobodnih kmetov-državljanov-vojakov. V mestih se je razvila svobodna obrt in omejen nivo trgovinske izmenjave predvsem med pristaniškimi mesti. Hkrati z razvojem koncepta svobode v ideji in praksi se je v grški družbi najjasneje razvil tudi njen skrajni proti pol. Trgovina z »blagovnimi sužnji«, ki so jih Grki dojemali kot sužnje po njihovi naravi, je bila cvetoča. Premožneži so si lastili mnogo sužnjev. Navkljub temu suženjsko delo v mestnih državah nikjer ni bilo prevladujoče, saj so bili sužnji večinoma zaposleni kot gospodinjski sužnji, v omejeni mestni produkciji ali v rudarstvu, le redkokje pa so sistematično obdelovali zemljo, saj je bila ta v lasti številnih majhnih kmetov, ti pa si zaradi omejene zemlje niso mogli privoščiti še dodatnih prehrabnih obremenitev, ki bi jih prinesel nakup sužnja (Meiksins Wood, 2015, str. 111-112).

Pomembno je poudariti izjemno raznolikost med političnimi ureditvami različnih grških mestnih držav. Niso bile namreč vse utemeljene na demokratični oblasti večinskega kmečkega prebivalstva. Večina jih je imela izrazito nedemokratične, oligarhične ureditve, ki so oblast omejile le na najpremožnejše državljane (npr. Korint). Celinsko pokrajino Tesalijo so nadzirale izjemno razdrobljene aristokratske družine, ki so imele med seboj razdeljeno vso zemljo v zasebni lasti in nanjo vezano večinsko lokalno prebivalstvo, ki je živelo v popolnoma nesvobodnih, odvisnih, izkoriščevalskih odnosih (Bratož, 2010, str. 55-58; de Ste. Croix, 1981, str. 150). Za Sparto se ve, da je bila izrazito kolektivistična in egalitarna družba, a zgolj za peščico svojih državljanov. Okoliške skupnosti, ki jih je Sparta vojaško zavojevala, so izgubile svojo lastno avtonomijo (Meseni), prebivalci le-teh pa so postali popolnoma nesvobodni kmetje, ki so bili z zemljo vred razdeljeni med državljane Sparte in prisiljeni zanje opravljati vsa kmečka opravila, da so se lahko svobodni Spartanci posvetili drugim dejavnostim, predvsem vojaškemu urjenju (Anderson, 1989, str. 38-40; Bratož, 2010, str. 74-75; de Ste. Croix, 1981, str. 93, 149).

Zelo okvirno smo obravnavali veliko razdrobljenost in hkrati raznolikost grških mestnih držav. Njihova ekonomija je, tako kot vsa v starem veku, temeljila na kmetijski produkciji. Od ostalih poljedelskih družb so se razlikovali po višji stopnji urbanizacije, nastanku državljanstva in postopnem oblikovanju zasebne lastnine, četudi zgolj v praksi (ne po zakonih) nekaterih grških mestnih držav. Velika stiska zaradi omejene zemlje majhnih kmetov, ki se je ob dedovanju še bolj drobila, je povzročila več valov grške kolonizacije po Mediteranu. S tem so se grške institucije (neodvisna mestna administracija, svobodno državljanstvo in poljedelske tehnike) prenesle po severnih obalah Mediterana in tudi Črnega morja (Bratož, 2010, str. 60-67; de Ste. Croix, 2004, str. 349-370). Vpliv grških institucij je tako prišel tudi do Apeninskega polotoka, kjer je pomembno zaznamoval načina organizacije lokalnih italjskih skupnosti.

Preden nadaljujemo, moramo omeniti še feničanska mesta, ki so bila še pred nastankom grških mestnih držav, med 12. in 8. stoletjem pr. n. št., organizirana kot mestne države (Bratož, 2010, str. 40). Ta mesta zaradi bližine večjih in močnejših držav, razen najožjega mestnega zaledja, niso nadzorovala celinskega ozemlja, zaradi česar so se usmerila v pomorstvo in trgovino. Feničani so za razliko od Grkov, ki so pluli in kolonizirali predvsem severno mediteransko obalo (z nekaj izjemami), pluli predvsem po južni mediteranski obali in podobno kot Grki ustanavljali kolonije, le da so bile feničanske predvsem trgovsko usmerjene (Bratož, 2010, 43). Področje zahodnega Mediterana, ki ga je kasneje osvajala rimska država, je bilo tako bolj kot pod grškim (z izjemo fokajske kolonije Masalije, današnji Marseille), pod vplivom feničanskih kolonij, še posebej Kartagine, ki je do 3. stoletja pr. n. št. v zahodnem Mediteranu vzpostavila svoj pomorski in trgovski imperij. Vpliv njenih kolonij in trgovskih oporišč je segal vse od južnega Iberskega polotoka, severozahodne Afrike do otočij (Balearski otoki, Korzika, Sardinija in zahodni del Sicilije) (Bratož, 2010, str. 91). Feničani nad področjem niso vzpostavljali teritorialnega nadzora, temveč so z lokalnim prebivalstvom predvsem trgovali in se omejili na nadzor obalnih delov in morja.

2.2.4 Razvoj kmetijstva na Apeninskem polotoku

Rimska država je imela zelo podobno strukturo države in ekonomije kot povprečna oligarhično urejena grška mestna država vse od 6. stoletja pr. n. št. do širših osvajanj Apeninskega polotoka, ki so potekala od sredine 4. stoletja p.n.š (Cornell, 1995). Dotlej je bila rimska država (najprej kraljevina, nato republika) teritorialno omejena predvsem na bližnjo okolico Rima (pokrajino Latium). Politično ji je vladala dedna aristokracija, majhno neodvisno kmetstvo pa je imelo malo zemljiško lastnino, državljanstvo in vojaško obveznost. Sicer si večinskemu plebejskemu prebivalstvu rimske države ni uspelo izboriti takšnih pravic kot prebivalstvu demokratičnih Aten, navkljub temu pa je ustanovilo nekaj vzporednih političnih institucij (ljudski svet, ljudski tribun, ki je postopno dobil tudi pravico veta na vse zakone, ipd.), ki so vplivale na nadaljnji razvoj države, katere vodstvo je bilo sicer omejeno na ozek krog najpremožnejših državljanov z oligarhičnim premoženjskim

cenzusom. V tem zgodnjem obdobju rimske države je sicer suženjstvo že obstajalo, a ni bilo prevladujoče. Tako kot v grških mestnih državah je obstajalo predvsem kot patriarhalno suženjstvo znotraj družin premožnejših kmetov, ki so še vedno proizvajali večinoma zase, svojo razširjeno družino in morebitne delno odvisne kliente ali zasebno vojaško spremstvo. Trg je bil omejen predvsem na izmenjavo morebitnih manjših presežkov oz. na trgovino na večje razdalje, ki ni imela vpliva na notranjo lokalno dinamiko.

Od samnitskih vojn (sredina 4. stoletja pr. n. št.) pa do 2. punske vojne (konec 3. stoletja pr. n. št.) je na podeželju Apeninskega polotoka potekal proces ekonomske transformacije agrarne produkcije, ki je popolnoma spremenil ekonomska razmerja, samo podobo podeželja in postavil temelje širšemu razvoju trgovine in urbanizacije (Hopkins, 1978, str. 1-133; Morley, 1996, str. 55-82, 108-142). Ta kompleksen proces je imel več med seboj prepletenih vzrokov, ki jih zgolj orišemo. Prvi vzrok je bil demografsko izpraznjenje podeželja, kar se je zgodilo zaradi dolgotrajnih vojaških pohodov rimske vojske v oddaljenih krajih in zaradi velike umrljivosti, bega podeželskega prebivalstva za mestna obzidja ter širšega pustošenja, kot posledice skoraj dve desetletji trajajoče okupacije Apeninskega polotoka s strani kartažanskih sil v 2. punski vojni. Drugi vzrok je bil velik dotok sužnjev, ki je bil posledica neprestanih vojn in sistematičnih zaslužnjevanj poražencev, kar je zmanjšalo ceno sužnjev v tem obdobju. Ker se večji zemljiški lastniki niso mogli več zanašati na delovno silo revnejšega svobodnega prebivalstva, so morali v čedalje večji meri poljedelsko produkcijo organizirati s suženjsko delovno silo. Izpraznjenje podeželja jim je omogočilo priključevanje manjših zemljiških parcel tudi s silo ali prevaro, če so te še imele svojega lastnika, in s tem večjo koncentracijo zemljiške lastnine.

S spremenjeno sestavo delovne sile se je močno spremenila produktivnost dela na zemljiški parceli. Če je bil prej majhni kmet na omejeni zemljiški parceli za lastno preživetje prisiljen neefektivno ali prekomerno delati za majhen dodatni učinek, je po teh spremembah velik zemljiški lastnik na svojih parcelah zaposlil ravno toliko sužnjev, kot jih je bilo potrebnih za opravljeno delo, ob sezonah žetev pa si je pomagal tudi z dodatno najeto delovno silo (de Ste. Croix, 1981, str. 172, 182, 187; Erdkamp, 2005, str. 12-54; Hopkins, 1978, str. 25; Varro, 1954, 1:17:2-3). Veliki lastniki so kmalu spoznali, da s takšno organizacijo količina pridelkov bistveno presega njihove lastne potrebe (s tem mislimo njihovo razširjeno družino, podpornike in sužnje), zato so začeli čedalje večji del kmetijske produkcije usmerjati na trg. Do sredine 2. stoletja pr. n. št. je večina velikih zemljiških lastnikov svoje posesti organizirala z namenom prodaje večine končnih produktov. Cilj produkcije tako ni bila več lastna potrošnja, temveč je šlo za v temelju tržno produkcijo; cilj je postal tržna realizacija proizvedenih blag. To se je odražalo tudi v specializaciji, saj na velikih posestvih ni bilo več veliko različnih pridelkov, kot pri majhnih kmetih, temveč nasadi vinske trte ali oljk, saj sta bila vino in olje najpogostejša tržna agrarna produkta. Porast suženjstva tako ni zavrl ekonomskega razvoja, temveč šele omogočil znaten porast produktivnosti poljedelskega dela, ki ga je prej omejevala organizacija, temelječa na majhnih, predvsem samooskrbnih kmetijah. S tem se je sprostil velik del človeške delovne sile, kar je nadalje vplivalo na znaten

porast delitve dela in bistven dvig nivoja urbanizacije, ki je bil v tem obdobju značilen za celoten Apeninski polotok. V regijah, kjer je bilo vojno pustošenje tolikšno, da je bilo podeželje praktično popolnoma zapuščeno (jug polotoka), so rimski premožni veljaki organizirali obširno pašništvo predvsem s komercialnim ciljem prodaje volne in mlečnih izdelkov. Nasploh je tržna ekonomija velikih posesti postala pomemben dejavnik na podeželju, kar je predstavljalo v starem veku unikatno ureditev podeželja, pomenilo pa je velik porast tržne ekonomije, mestne obrtniške produkcije in menjave nasploh. Te spremembe so krojile dogajanje v naslednjih stoletjih, predvsem v zahodnem Mediteranu in zahodnih celinskih provincah Rimskega imperija.

2.3 Ekonomska misel v kmetijskih priročnikih Katona, Varona in Kolumele

2.3.1 Splošno o rimski ekonomski misli

Ekonomska misel antike ni bila sistematična, splošna in strogo teoretska, prav tako pa je bila prepletena z moralnimi, pravnimi in političnimi dejavniki (Vivenza, 2012, str. 25-27). Bolj kot na vzpostavljanje ekonomije kot znanosti in kreiranja ekonomskih konceptov, so se rimski avtorji (delno tudi grški, če vzamemo za primer Ksenofontovo Oikonomikos) osredotočili na praktične napotke in nasvete. Ekonomije tudi niso obravnavali celostno, v vseh njenih segmentih – od velike in male kmečke produkcije do obrti ali trgovine v mestih – temveč so se osredotočili predvsem na tisti del, ki je »najboljše, najplodovitejše, najprimernejše in za svobodnjaka najdonosnejše opravilo« (Ciceron, 2011, 1:42:151), to je kmetijstvo. Toda čeprav niso postavili prave ekonomske teorije, so vseeno pomembno prispevali k sami ekonomiji. V njihovih delih se kljub njihovi praktični naravi kažejo zametki konceptualiziranja, sistematiziranja in vzpostavljanja svojega tipično rimskega pisnega in praktičnega izkaza (Vivenza, 2012, str. 26), čeprav le-ti niso jasno izraženi.

Pri tehnikah in organizaciji kmetijstva so rimski avtorji najprej izhajali iz zapisanega znanja in napotkov prednikov, predvsem grških in kartažanskih piscev. Tako so prenašali znanje, ki se je akumuliralo skozi stoletja, ves čas pa so ga tudi prilagajali in razširjali, glede na to, kar so slišali od drugih strokovnjakov in kar so spoznali skozi svojo kmetijsko prakso (Varro, 1954, 1:1:11; Columella, 1960, 1:1:1). Čeprav so smatrali razprave in teorijo prednikov kot osnovne napotke, pa šele praksa in izkustvo tudi z učenjem iz napak pripeljejo do izmojstrenja določene veščine (Columella, 1960, 1:15-16). Varo je kmetovanje dojemal celo kot znanost, pri čemer se je zanašal tudi na uporabo eksperimenta pri gojenju in vpeljavi novih metod. Prav s poznavanjem materije naj bi se tveganja in nepredvidljivosti zmanjšale, zato so se različnih konkretnih vprašanj (sajenja, gojenja, presajanja in ostalih tehnik) lotevali (predvsem Varo in Kolumela) zelo nadrobno, klasifikacijsko in sistematično (Varro, 1954, 1:5:3, 1:6, 1:9, 1:44). Tako so ti priročniki kombinacija tradicije, splošne vednosti in vpeljevanja »znanstvenih metod« v kmetovanje.

Čeprav lahko v rimskih priročnikih občasno prepoznamo tudi širše ekonomske momente, ti nikoli ne presežejo zdravorazumskih dejstev (Finley, 1987, str. 20). Ne glede na to

poizkušamo iz praktičnih nasvetov in priročnikov Rimljanov dobiti vsaj delno predstavo o njihovem dojemanju in prakticiranju ekonomije ter o prevladujočih ekonomskih idejah.

2.3.2 Predstave Rimljanov o ekonomiji

Rimski državljani, ki so ga imeli v vidu rimski avtorji kmetijskih priročnikov, je bil veliki zemljiški lastnik in ne mali kmetovalec, zato se tudi priporočila in nasveti nanašajo na kmetijstvo v relativno velikem obsegu. Namenjeni so bili samim lastnikom in so obravnavali vso agrarno produkcijo in način, kako jo uravnati, da bo prinašala čim večje donose. Kljub temu, da so ta velika zemljišča obdelovali predvsem sužnji, je bila splošna predstava rimskih lastnikov zemlje, da so sužnji zgolj orodje, ki se od živine ali delovnih sredstev razlikuje predvsem po svoji sposobnosti govora (in potrebi po večjem nadzoru) (Varro, 1954, 1:17:1), s katerim so v svoji predstavi »delali« sami zemljiški lastniki. Zato ni bilo dovolj prepustiti posesti v upravljanje sužnjem in nadzorniku, temveč naj bi nad samo produkcijo ves čas bdel gospodar (Columella, 1960, 1:1:17). Kato je takšno predstavo privedel skoraj do skrajnosti, saj naj bi (vsaj v mlajših letih) ob sužnjih tudi sam obdeloval polja (Plutarh, 1981, str. 43). Seveda so bili v praksi zemljiški posestniki v obdobju pozne republike in zgodnjega cesarstva večino časa v mestih, zato tudi nasvet, da naj si raje uredijo kmetije čim bližje mestu in naj jih v vsakem primeru obiskujejo in nadzorujejo (Columella, 1960, 1:1:19-20, 1:2:1). Kadar lastnik zemljišča tega ni nameraval početi, kar je večinoma veljalo za daljna ali čezmorska posestva, je rimski pisec svetoval, naj kmečka posestva raje prepustiti svobodnim zakupnikom kot sužnjem, ker naj bi to prinašalo večje donose (Columella, 1960, 1:7:6).

Druga predstava in praksa se nanaša na razpršitev tveganja. Čeprav so imeli veliki zemljiški lastniki v lasti veliko količino zemlje, so jo imeli na različnih lokacijah, razdeljeno na manjše parcele (Columella, 1960, 1:2:9; Varro, 1954, 1:15:1, 2:0:6; Vivenza, 2012, str. 29). Tako so imeli zemljišča po celotnem Apeninskem polotoku, v času pozne republike ter cesarstva tudi širše, obsegala pa so vinograde, oljčne nasade, gozdove ali polja in pašnike. Optimalna velikost parcel naj bi znašala približno 200 iugera (iugera je približno 1/4 hektara) in 100 iugera za vinograde (Cato, 1954, 1:7, 10-11; Varro, 1954, 1:18:3), ker je bila takšna velikost še obvladljiva za enega nadzornika (Finley, 1987, str. 109). Podobno je obstajala tudi omejitev za velikost čred predvsem zaradi epidemij (Varro, 1954, 2:3:9). Seveda so imeli posamezniki tudi večja zemljišča, bilo pa je priporočljivo, da na njih pridelujejo različne kmetijske produkte že zaradi samozadostnosti kmetije in razpršitve tveganja.

Samozadostnost kmetijskih enot so Rimljani namreč šteli za zelo pomemben faktor. Ni pa se nanašala le na prehrano ali kurjavo, temveč na celostno oskrbo kmetije, torej tudi na izdelovanje posodja, oblek, postelj ali vrvi. Tako so poleg gojenja ovac in prehrabnih izdelkov na poljih sadili tudi industrijske poljščine za široko paleto izdelkov. Na kmetijah se ni le delalo na polju, temveč tudi predlo, tkalo in splevalo (Columella, 1993, 12:3:3, 6; Varro, 1954, 1:11:1, 1:23:4). V nekaterih primerih, če so bila mesta ali vasi predaleč, so imeli bogati

zemljiški lastniki prave male manufakturne obrate, kjer so zaposlovali tudi kovače in druge obrtnike (Varro, 1954, 1:16:4).

Rimljani so večino zadev dojemali predvsem z vidika »koristnega, dobrega in prijetnega« (Polibios, 1964, 3:4) in ekonomija pri tem ni bilo izjema. Rimljani tako ekonomskega delovanja niso presojali le po tržnih donosih, ki jih je to prinašalo, temveč tudi po drugih zasebnih, moralnih in političnih kriterijih (npr. javno dobro, častnost, pravičnost ali pridobitev političnih funkcij), pri donosnosti pa je bila stopnja tveganja ključni faktor. Z vidika donosnosti so sicer dejavnosti, kot so trgovina ali posojanje denarja, prinašale velike dohodke, vendar pa so bile tudi veliko bolj tvegane (Cato, 1954, 0:3), kar je zmanjševalo njihovo privlačnost, vsaj kot edine dejavnosti, s katero naj bi se častitljivi državljani ukvarjali. Zemljiški posestniki so imeli tveganja pogosto razpršena tudi s tem, da so jim pomožno dejavnost predstavljali posojanje denarja (državi in posameznikom), ladij ali oddajanje urbanih nepremičnin. Cicero je na primer kar polovico svojega dohodka dobival iz naslova urbanega rentništva (Garnsey, 1998, str. 67). Navkljub temu je bilo z vidika širše koristnosti ravno zaradi relativne varnosti »naložbe« (ob razpršitvi tveganja) in precejšnjih donosov kmetijstvo najbolj zaželeno in svobodnega državljanu vredna dejavnost (Vivenza, 2012, str. 28). Pri kmetovanju bi moral kmetovalec »zasledovati oba cilja: donos in ugodje [...] Donos pa bi moral imeti pomembnejšo vlogo kot ugodje« (Varro, 1954, 1:4:1). Kljub temu so bogati Rimljani predvsem v primeru reje ptic ali rib včasih dajali prednost ugodju in občudovanju lepega, na kar tudi Varro ni bil imun (Columella, 1960, 3:21:4; Varro, 1954, 3:6:1).

V kmetijski dejavnosti so bili najbolj donosni vinogradi in pridelovanje vina (Cato, 1954, 1:7; Columella, 1960, 3:3:2, 7-13), vendar je bilo z njimi precej dela, vzdrževanja in ob postavitvi ni bilo takojšnjih donosov, kar pa pravega kmetovalca ne bi smelo odvrniti od vinske produkcije. Poleg vinogradništva je bilo z vidika donosov pomembno tudi pašništvo. Tu so vsi trije ključni avtorji enotnega mnenja, da so namreč z malo delovnega vložka zelo donosni. Poleg tega je bila v bližini večjih mest zelo smiselna pomožna agrarna dejavnost, kot na primer gojenje rož, povrtnin ali reja vsakršne perutnine, saj se je ob vse večji kupni moči bogatašev povečala luksuzna potrošnja tega sloja družbe (Varro, 1954, 1:16:3).

2.3.3 Produkcija za trg

Kot smo že zapisali, je bila pomembna komponenta agrarne produkcije samozadostnost. To ne pomeni, da se je večina produktov porabila znotraj gospodinjstva, temveč je bila produkcija na posestvih velikih zemljiških lastnikov (olja, vina, perutnine in volne) namenjena predvsem prodaji na trgu. To nakazuje osredotočenost na pridelovanje tistega, kar prinaša največje donose, še bolj pa velikost samih zemljišč ali čred. Že velikost optimalnega zemljišča (200 iugera) predstavlja več, kot za preživetje potrebuje enota, ki ga obdeluje. Vendar navadno bogati Rimljani niso imeli le enega takšnega zemljišča. Kot primer lahko navedemo Varona, ki je imel kar 700 ovac. Nekateri Rimljani so imeli tudi več kot 1000 ovac, čeprav so se priporočene velikosti črede gibale med 100 in 200 ovac in med

100 in 300 svinj (Varro, 1954, 2:2:20, 2:4:22, 2:10:11).

Če izhajamo iz Katonovega pisanja, so že v času srednje republike obstajali trgi zemljišč, sužnjev in večine kmetijskih in obrtnih produktov, tako luksuznih kot vsakodnevnih. Kato je prodajal celo odslužene stare in bolne sužnje in živino ter vse, česar ni več potreboval na svojih kmetijah. Plutarh (1981, str. 45) sicer pravi, da je Kato pretiraval z varčnostjo in odprodajo, med drugim je takoj prodal tudi podedovano babilonsko preprogo. Vendar Katonovo priporočilo prodaje nepotrebnih in rabljenih stvari pomeni, da je obstajalo povpraševanje tudi po njih (Cato, 1954, 2:5:5). Prav tako ni priporočal prodaje za vsako ceno, temveč se mu je zdelo včasih boljše »imeti skladišča in veliko sodov za olje in vino, da lahko lastnik zadrži produkt do časa boljših cen« (Cato, 1954, 3:2). Varo piše, da »skladiščene dobrine ne povrnejo zgolj obresti na skladiščenje, temveč celo podvojijo profit, če so prodane ob pravem času« (Varro, 1954, 1:69:1).

Kato poudarja tudi prodajo lesa in kmetijskih izdelkov za široko porabo. Zdi se, da je v času pozne republike (Varo) in zgodnjega cesarstva (Kolumela) produkcija za trg postala povsem samoumevna, saj bolj kot, kaj prodati, prevladujejo izračuni, koliko denarja dobiš za določen produkt (merjeno na velikost zemljišča), koliko moraš plačati za določenega sužnja ali, kje so specializirani trgi npr. živine.

O pomembnosti tržnih razmerij v rimski ekonomiji nam priča tudi rimska obravnava pogojev za izbiro zemljišča. Za Varona sta bila pri nakupu kmetijskega zemljišča poleg kvalitete zemlje in splošne varnosti določenega področja pomembna tudi bližina mesta ali vsaj kupoprodajnih centrov (v vaseh ali na zemljiščih bogatih zemljiških lastnikov) in urejenost cestnih ali rečnih transportnih poti (Varro, 1954, 1:16:3). Oboje je imelo pomembno vlogo pri preskrbi kmetij z zunanjimi dobrinami, še pomembnejši pa so bili čim nižji stroški distribucije na kmetiji proizvedenega blaga do trgov (Varro, 1954, 1:16:1-6; Columella, 1960, 1:2:3).

2.3.4 Optimizacija produkcijskega procesa

Med rimskimi pisci je na splošno veljalo, da naj bi se obdelovanje zemljišč in organizacijo dela čim bolj optimiziralo. Zato so rimski kmetijski priročniki polni natančnih napotkov in števil; od podatkov, kako točno pripraviti zemljo za sajenje vsakega tržno pomembnega produkta (globina luknje, izbira gnojila ipd.), do natančnih meritev števila različnih vrst semen na določeno področje in kvaliteto zemlje ali delovnega časa za različna opravila. V delih vseh treh obravnavanih piscev srečamo konkretne napotke koliko sužnjev, živine in produkcijskih sredstev naj bi bilo potrebnih za optimalno produkcijo.

Pomemben faktor optimizacije je bila tudi varčnost in možnost uporabe istih predmetov, živine in tudi delovne sile za čim širši nabor opravil. »Premoženje [...] ohranjati [...] s skrbnostjo in varčnostjo ter enako tudi množiti« (Ciceron, 2011, 2:24:87). Primer racionalne

izbire sredstev lahko služi izbira vrste delovne živine. Pri izbiri vrste živine naj bi se kmetovalec ravnal predvsem po višini stroškov z njo in po čim širši koristnosti kupljene živali. Mišljena je na primer uporaba njenih iztrebkov, različna opravila, ki se jih lahko opravi z njo ipd. V primeru zbite zemlje je bil na primer potreben vol, v primeru lahke zemlje pa se je priporočalo uporabo cenejše ali za druge stvari bolj praktične živali, kot je osel, ki lahko tudi poganja mlin ali se ga uporabi za transport pridelkov na trg (Varro, 1954, 1:19:3). Stroške vzdrževanja se je poskušalo minimizirati, tako da se je hranilo živino s sezonskimi zadevami, kot je grmičevje, suho krmo pa se je spravilo za čas zime (Cato, 1954, 30). Prav tako so kmeti sami pripravljali »zdravila« in opravljali zdravljenje za živino v primeru bolezni (Columella, 1954, 6). Nasploh so rimski pisci razumeli, da je dobro vedeti, kje kupiti kvalitetne in uporabne produkte po najnižjih cenah (Varro, 1954, 1:22:2).

Zanimivo je, da je v kmetijskih priročnikih opredeljeno tudi optimalno število sužnjev za določene standardne tipe kmetij, kot tudi za posamična opravila. Že sama merska enota zemlje (iugera) izhaja iz tega, koliko zemlje lahko posameznik z volom preorje v enem dnevu. Iz tega nato sledijo izračuni potrebnega števila delavcev za celotno predpripravo večje površine zemlje: setev, pašo živine ali gospodinjska opravila. Kolumela tako poda natančne izračune števila delavcev in živine za celoletno pridelavo žita, kar zajema oranje, setev in žetev. Kljub temu nikjer niso sistematično zbrane številke vseh sužnjev, potrebnih ali uporabljenih na določeni kmetiji (Columella, 1960, 2:12:7-10). V vsakem primeru se je skušalo delovno silo čim bolj izkoristiti. V delih leta, ko ni bilo resnega kmetijskega dela, je bila sužnjem naložena marsikatera »dodatna« dejavnost; sem so spadale razne predpriprave, popraviljanje orodij, čiščenje ali urejanje zemljišč, okolice ali produkcijskih sredstev (Cato, 1954, 2:4; 5:2).

Zdi se, da so klasifikacije in ovrednotenje delovnih dejavnosti predstavljale osnovo, po kateri so nato določali čas trajanja določene konkretne zaposlitve in s tem možnost za popolni »izkoristek« delovne sile, tudi njeno uporabo pri večini drugih kmetijskih opravilih, za katera ni bila potrebna visoka kvalificiranost delovne sile. To pomeni, da so poizkušali imeti vedno optimalno število sužnjev. Logika popolne izrabe oz. izkoriščanja delovne sile je na prvi pogled zelo podobna kapitalistični: če delovna sila »stoji«, pomeni, da takrat ne proizvaja več presežnega dela in s tem donosa. Kolumela celo priporoča, da se sužnjem napravi primerno obleko in plašč, ki naj bi jih branila pred »vetrom, hladom in dežjem«, kar pomeni, da lahko tudi v deževnih razmerah, delajo na polju – »če se to naredi, ni vremena, ki bi bil nevzdržen za to, da ne bi bilo opravljeno kakšno delo tudi na odprtem« (Columella, 1960, 1:8:9). Klasifikacije in ovrednotenje potrebne delovne sile za različna opravila je služilo tudi temu, da so sužnji čim manj uživali brezdelje, ker se je vedelo, koliko časa naj bi v povprečju porabili za določeno delo.

Čeprav obstajajo konkretni izračuni o delovnih dneh, potrebnih za razne dejavnosti, je bilo mišljeno, da jih vsak posamezni lastnik prilagodi specifikam svojih posesti. Ker so bila zemljišča med seboj zelo različna, naj bi poleg splošnih nasvetov lastniki upoštevali

konkretne specifike okolja, velikosti zemljišč, kvalitete ali trdote zemlje in vremenskih vplivov (Varro, 1954, 1:18:4, 5). Z opazovanjem produkcijskega procesa in (znanstvenim) eksperimentiranjem ali prenosom primernih produkcijskih tehnik naj bi s časom posameznik »pravilno določil število delovne sile in opreme« (Varro, 1954, 1:18:6). Predlagana metoda je bila sila preprosta: opazovati je treba »značilnosti kmetij v soseski in njihovo velikost; število na njih zaposlenih rok in koliko rok naj bi bilo dodanih ali odvzetih, da bi izboljšal ali poslabšal kultivacijo« (Varro, 1954, 1:18:7). Pri določanju optimizacije produkcije je bila torej potrebna »imitacija in eksperiment, ki sledi določenemu sistemu in ne naključju« (Varro, 1954, 1:18:8).

2.3.5 Povzetek rimske ekonomske misli

Navkljub predvsem praktični naravi rimskih piscev in posledičnem pomanjkanju abstrahiranja in širšega pojmovanja, lahko iz rimskih praktičnih zapisov spoznamo, da so imeli v sami praksi in razumevanju razmer relativno veliko spontanega razumevanja ekonomskih zakonitosti. Razumeli so vpliv povpraševanja na ceno, kar se kaže v nasvetu, da je bilo produkt bolje shraniti in ga prodati kasneje, ali v spoznanju, da je bilo povpraševanje (še posebej po luksuzu) v velikih mestih večje, zato je bilo bolje kupiti zemljišče bližje mestom. Prav tako so razumeli pomembnost transportne infrastrukture za samo tržno realizacijo. Razumeli so, da je suženjski produkcijski model zahteval stalni nadzor in da je bilo bolje na oddaljenejših posestvih, kjer ga ni bilo mogoče vršiti, zemljo oddati v zakup. Razumeli so potrebo po optimizaciji produkcije, po minimizaciji stroškov in čim boljši porabi nakupljenih sredstev. Pri nakupu živine so tako npr. razmišljali o večplastnih koristih, ki bi jih lahko prinesla. Prav tako so skrbno beležili število potrebnih opravil in število sužnje, ki je bilo ravno pravšnje za njihovo opravljanje, da le ne bi imeli prevelikega števila zaposlenih. V tem smislu so zelo aktivno minimizirali stroške in maksimirali korist ob danih sredstvih. Optimizacijo števila suženjske delovne sile so uravnavali tudi s sezonsko uporabo svobodne delovne sile. Preseneča tudi racionalnost Varonovega nasveta, pri katerem zaradi lokalnih specifik ni hotel vztrajati na univerzalnosti lastnih navodil, temveč je večjim lastnikom svetoval najprej imitacijo kmetij s podobno velikostjo v bližini, nato pa racionalno eksperimentiranje z dodajanjem ali odzemanjem zaposlenih in sistematičnim opazovanjem učinka, prek katerega naj bi prišel do optimalnega rezultata. Marsikateri poslovni sistem še danes, pod pritiski kapitalistične konkurence, ne ravna s takšno racionalnostjo porabe lastnih sredstev. Čeprav rimska ekonomska misel ni formulirala širših ekonomskih zakonitosti, jih je vsaj nekaj nedvomno razumela in uporabljala.

3 ANALIZA TRGOVINE IN PRENOSA TEHNOLOGIJE

3.1 Pogoji razvoja trgovine

3.1.1 Splošno o pogojih

Že v podpoglavju 2.2.4 pokažemo, da so na razvoj posebne oblike kmetijstva in s tem tudi na razvoj trgovine in urbanizacije vplivali zelo raznoliki in specifični pogoji koncentracije zemljiške lastnine, poceni suženjske delovne sile in izpraznjenosti podeželja. Tem širšim družbenim, političnim in ekonomski pogojem se v tem poglavju ne posvečamo še enkrat, čeprav vzpostavljajo temelj, na katerem sta se razvili rimska trgovina in tržna produkcija. V tem delu se osredotočamo na obravnavo bolj tehničnih ekonomskih pogojev za razvoj trgovine, najprej z analizo transportnih stroškov, nadalje pa tudi z analizo monetariziranosti rimske družbe. Poleg tehničnih pogojev se v podpoglavju posvetimo tudi institucionalnim pogojem razvoja trgovine, pri čemer analiziramo nastanek rimskega pravnega reda in institucij, ki so uravnavale, olajševale in pogojevale tržno delovanje v rimski družbi.

3.1.2 Transportni stroški

3.1.2.1 Splošno o transportnih stroških

Omejenost dostopa do transporta, njegovi visoki stroški in tudi različne objektivne nevarnosti transportne dejavnosti (piratstvo, roparstvo) so bili pomembni dejavniki, ki so postavljali omejitve trgovinski dejavnosti antičnih družb. V tem podpoglavju obravnavamo tako redne transportne stroške različnih transportnih možnosti, kot tudi varnostna tveganja, ki so jim bili ti različni transportni načini podvrženi; oboje predvsem s stališča vpliva na obseg in pomembnost trgovine.

Konfiguracija mediteranske poselitve, predvsem urbanih središč ob morski obali, nam sama od sebe ponuja osnovno ločitev transporta na kopnega in vodnega. Antična ekonomija Mediterana je imela prevladujočo morsko naravo (Anderson, 1989, str. 23-24; Hopkins, 1978, str. 6, 37, 89). Neefektivnost oz. visok strošek kopenskega transporta je bil faktor, ki je mnoge lokalne skupnosti v celinski notranjosti ekonomsko odrezal od ostalih, onemogočil donosno izmenjavo velikega dela proizvedenih dobrin in s tem zaviral razvoj večje specializacije in rasti produktivnosti. Pomorski ladijski transport pa je na drugi strani antičnim mestom ob morski obali omogočil večji razvoj, kot bi ga ta imela, če bi bila omejena zgolj na lokalno poljedelsko produkcijo in dražji kopenski transport (Finley, 1987, str. 125). Ključno vlogo je pri tem odigral pomorski uvoz žita in drugih dobrin, ki je omogočil večjo rast mestnega prebivalstva in večjo kakovost mestnega življenja (večjo izbiro dobrin, večje število gospodinjskih sužnjev), kot bi jo sicer dopuščala omejenost lokalne poljedelske produkcije v okolici mesta (Hopkins, 1978, str. 39, 73-74). Vse to je še dodatno vplivalo na povečano stopnjo specializacije in delitve dela v samih mestih, porast rokodelskih oz. obrtniških in storitvenih dejavnosti.

Severne rimske province niso imele neposrednega stika z morjem, zaradi česar niso bile deležne prednosti cenejšega pomorskega transporta. Ladijski vodni transporta je bil pomemben tudi za razvoj novonastalih in hitro razvijajočih se mesta v severnih provincah, ki so bila oddaljena od morja. Ta so bila praviloma ustanovljena ob plovnih rekah. Vsaj delno so ti kraji blizu velikih rek odsotnost pomorskega prometa nadomeščali z rečno plovbo, pri čemer niso bile pomembne samo velike reke (Ren, Saone, Ron, Donava, Pad), ampak tudi manjše, predvsem v Galiji (Finley, 1987, str. 31).

Glavnino kvantitativnih podatkov za kopenski in vodni promet, ki sestavljajo naše današnje poznavanje antičnih transportnih stroškov, črpamo iz Dioklecijanovega edikta cen, ki ga je leta 301 n. št. uveljavil kot dekret z namenom zajezitve takratne visoke inflacije. Ker se skozi obravnavano obdobje transportna tehnologija ni bistveno spreminjala, lahko veljajo cene Dioklecijanovega edikta za delno reprezentativne skozi celotno obravnavano obdobje.

3.1.2.2 Pomorski transport

Duncan-Jones (1974, str. 367-9) povzema izračune (vir podatkov je Dioklecijanov edikt), ki navajajo strošek transporta na 100 rimskih milj (približno 150 kilometrov) kot delež cene prevoženega žita. Cena transporta iz Aleksandrije v Rim je po teh podatkih znašala 16% cene žita, kar je predstavljalo 1,3% celotne cene za 100 rimskih milj pomorskega transporta (Duncan-Jones, 1974, str. 368). Cena transporta žita iz province Afrike v Galijo je znašala zgolj 4% cene žita, kar je preračunano na ceno 100 rimskih milj morskega transporta več kot dvakrat ceneje (0,6%) kot cena transporta iz Aleksandrije v Rim (Duncan-Jones, 1974, str. 368). Teh podatkov ne smemo jemati za popolnoma zanesljive, saj je bil edikt, iz katerega črpamo podatke, posledica velike inflacije, ki je vsaj začasno podrla stalna razmerja med cenami. Predvsem je vprašljiva nerealno nizka cena pomorskega transporta, ki je mogoče izračunana na podlagi visoke končne cene žita v urbanih središčih in ne na podlagi dejanske produkcijske cene pred transportom (Duncan-Jones, 1974, str. 368).

Navkljub nezanesljivosti podatkov lahko sklepamo, da strošek pomorskega transporta ni bistveno vplival na ceno, kar pomeni, da sam ekonomski strošek storitve transporta (od natovarjanja, raztovarjanja, do same plovbe) ni predstavljal ovire za vzpostavitev pomorske trgovine na dolge razdalje v Mediteranu. To velja še posebej zato, ker smo cene transporta izrazili s transportom žita, ki ima relativno nizko vrednost glede na volumen, ki ga ob transportu zaseda. Široka paleta produktov, kot so amfore, polnjene z oljem, vinom ali fermentirano ribjo omako (začimba) ter fina keramika, oljne svetilke in kovinski izdelki prinašajo večje dohodke na volumen, ki ga zasedajo v primerjavi z žitom; tako bi bil takratni transport izražen v njihovi ceni še cenejši.

Bolj kot sama ekonomičnost pomorskega transporta je na pomorsko trgovino vplivala varnost in z njo povezano tveganje. Primarni viri pričajo o stalni piratski nevarnosti v

Mediteranu v zgodnjem obdobju rimske države, v praktično vseh predelih, še posebej v Jadranu (ilirski plemena) in okolici Kilikije (De Souza, 1999). Tudi ko je rimska država že nadzirala praktično vso mediteransko obalo, so pirati iz Kilikije tako drastično posegli v nemoten potek trgovine in pomorskega transporta, da je moral zaradi naraščajočih cen žita v Rimu in zaradi nevarnosti medsebojne podpore upornih sužnjev in piratov intervenirati sam Pompej in jih vojaško poraziti (Brunt, 1971b, str. 121). Rimska država je pirate sicer dolgo časa tolerirala, saj so predstavljali pomemben vir sužnjev za rimsko ekonomijo, ki je bil neodvisen od konkretnih vojaških uspehov (Finley, 1987, str. 152). Od vzpostavitve cesarstva do propada Rimskega imperija pa je bil Mediteran pod popolnim nadzorom rimske mornarice, kar je s stališča varnosti vzpostavilo za plovbo najugodnejše možne pogoje.

Poleg varnostne dimenzije moramo dodati tudi druge težave plutja po Mediteranu: omejenost plutja po odprtem morju v času zime, pogosto nasprotno smer morskih tokov in vetra, slab izkoristek sile vetra ter pomanjkljivo geografsko znanje takratnih pomorščakov (Adams, 2012, str. 225). Navkljub temu je vsekoli, tudi pozimi, potekalo za Mediteran značilno lokalno obrežno plutje, ki je opravljalo funkcijo lokalne distribucije in transporta, medtem ko je bilo trgovanje na večje razdalje sezonsko omejeno. Nasploh lahko zaključimo, da so se z rimsko osvojitvijo Mediterana varnostni pogoji plutja močno izboljšali, stroški in tveganja pa so bili dovolj nizki, da so omogočali pomorsko trgovino na dolge razdalje.

3.1.2.3 Kopenski in rečni transport

Kopenski transport z vozom je po Dioklecijanovem ediktu znašal okvirno med 37% in 73% cene žita na 100 rimskih milj (Duncan-Jones, 1974, str. 367-9). Transport s kamelami je bil okrog 20% manj potraten in je znašal med 29% in 59% cene žita na 100 rimskih milj (Duncan-Jones, 1974, str. 367-9). Iz tega podatka lahko vsaj delno sklepamo na strošek transporta z mulami (ali drugimi tovornimi živalmi), ki bi moral biti podobnega reda velikosti. Paziti moramo, kaj izpeljujemo iz teh podatkov, saj gre pri ediktu za maksimalno določene cene in ne povprečne transportne stroške. Prav tako gre za podatke, vezane na kopenski transport žita, ki predstavlja dobrino z relativno velikim volumnom glede na vrednost.

Skozi čas se je v Rimskem imperiju razvil obširni sistem državnih cest, ki je povezoval praktično vse regije imperija. Poleg teh velikih infrastrukturnih naporov ne smemo pozabiti na veliko množico manjših, lokalnih, mestnih in vaških utrjenih poti, ki so povezovala globoko notranost z večjimi mesti in pomembnejšimi cestami ali rekami (Vivenza, 2012, str. 29-30). Čeprav je res, da je bil primarni namen cest vojaška projekcija moči rimske države in ne trgovina (Finley, 1987, str. 124), je imela infrastruktura, ki je bila na voljo javni uporabi, veliko sekundarnih učinkov, saj je omogočila učinkovitejšo komunikacijo in rentabilnejšo kopensko trgovino.

Tudi tehnološka neefektivnost živalske vprege je bila v preteklosti podana kot eden ključnih

faktorjev, zaradi katerega naj bi bil kopenski promet precej neefektiven in drag, zaradi česar naj par konjev ne bi zmožel vleči več kot 500 kg (Burford, 1960, str. 1-2; des Noëttes v Adams, 2012, str. 220-221). Ta teorija je bila sicer v zadnjih desetletjih ovržena, saj so dokazali, da so vlečne živali v rimski dobi lahko vlekale precej težje tovore (Adams, 2012, str. 220-221; Gans, 2004, str. 177). Tudi čas je eden izmed glavnih stroškov neefektivnega kopenskega prometa, ki ga lahko okvirno ovrednotimo. Konjske vprege so lahko v enem dnevu opravile 40 km transporta s težo skoraj 700 kg, kamele še več (Adams, 2012, str. 230). Najbolj pogosti način kopenskega transporta, ki se ni zanašal na razvito cestno infrastrukturo, pa so bile tovarne živali (Varro, 1954, 2:6:5.), ki so lahko pretovorile med 80 in 150 kg tudi do 40 km na dan (Adams, 2012, str. 230).

Med drugim so študije antične ekonomije Padske nižine pokazale, da je bil navkljub relativni odmaknjenosti od morja transport volne in volnenih izdelkov znotraj in izven Padske nižine povsem rentabilen (Garnsey, 1998, str. 48-49). Čeprav je kopenski transport potekal zgolj do plovnih rek ali morskih pristanišč, je pomembno poudariti, da tudi kopenski transport volnenih izdelkov ni predstavljal velikih dodatnih stroškov, saj je strošek kopenskega transporta volne predstavljal zgolj 1% njene vrednosti na 100 rimskih milj (Garnsey, 1998, str. 48-49). Najnovejše študije so dokazale ekonomičnost kopenskega transporta za relativno kompaktne dobrine z visoko vrednostjo na enoto teže, kar ni omejeno zgolj na luksuzne dobrine, kot so začimbe in dišave, temveč tudi širše trošene, kot sta npr. vino in tekstil (Morley, 2007, str. 571).

Kopenski transport moramo razumeti kot komplementaren rečnemu in morskemu. Šele kopenski transport na relativno omejene razdalje je v povezavi z rečnim in morskim na daljše razdalje integriral velik del rimske družbe v kompleksno transportno komunikacijsko mrežo, ki je tudi skladna z dejanskimi dokazi o razvejanosti trgovine. O medsebojni povezavi rek priča Strabo (1923, 4:1:14), ki pravi, da je tok reke Rhodanus močan, plutje proti njemu pa je zahtevno, zato svetuje alternativno kopensko pot z vozovi. Ta naj bi bila manj zahtevna od rečne in relativno kratka. Zgolj okoli 800 stadijev (okrog 100 rimskih milj oz. 150 km) je po kopnem vodilo do reke Liger, ki teče proti oceanu.

»Plinij je bil prepričan, da je bila reka Pad pomembna trgovska pot: to implicira njegova trditev, da je enajsta regija Italije, *Gallia Transpadana*, čeprav povsem odrezana od morja, dostopala do vseh »produktov iz morja«, reka Pad pa bila plovna vse do *Augusta Taurinoruma*. Po njej naj bi se vršil transport vina iz Rodosa in olja iz Apulije v pozni republiki, istrskega olja in fermentirane ribje omake pa v zgodnjem imperiju vse do zgornje doline« (Garnsey, 1998, str. 50). Egipčanski papirus iz 1. stoletja n. št., ki opredeljuje stroške rečnega transporta znotraj rimskega Egipta, sicer daje oceno stroška rečnega transporta, ki je znašala približno 6,4% na 100 rimskih milj (Duncan-Jones, 1974, str. 368). Nasploh so reke omogočale plutje v notranjost Iberskega in Apeninskega polotoka ter globoko v Galijo. Po širokih glavnih rečnih žilah so plule največje ladje s stroški le malo večjimi od morskega transporta, globlje v celino ter po manjših stranskih prilivih pa manjše ladjevje, čolni in

splavi z naraščajočimi stroški, ki so ob vse močnejšem rečnem toku postajali primerljivi z dobrimi kopenskimi potmi (Adams, 2012, str. 228-230). Reke so se uporabljale tudi za naplavljanje lesa vzdolž rečnega toka brez transportnega sredstva.

Zaključimo lahko, da je bil ekonomski strošek transporta zelo vezan na dostopnost ladijskega transporta. To sicer ne pomeni, da celinska notranjost rimske države ni bila povezana z zunanjim svetom prek kompleksnega sistema lokalnih in regionalnih cest, mostov, kanalov, rek in pristanišč. Vse skupaj je tvorilo kompleksen sistem komunikacijske in transportne infrastrukture, ki pred rimskim posegom v zahodni Mediteran in v notranje province ni obstajala. S tem je Rimski imperij, čeprav prvotno z namenom hitrejših vojaških premikov, vzpostavil enega izmed temeljnih pogojev porasta trgovinskih blagovnih odnosov v mediteranski regiji in celinski notranjosti.

3.1.3 Pravni in politični pogoji razvoja trgovine

3.1.3.1 Svoboda, lastnina in država v starem veku

V tem podpoglavju se osredotočamo na politične in pravne predpogoje razvoja trgovine v rimski družbi. Čeprav so danes koncepti, kot so svobodni posameznik, individualna lastnina ali pogodba povsem samoumevni, ne moremo istega trditi za obdobje starega veka. Da je prišlo do postopnega razvoja teh konceptov, najprej v sami ekonomski in družbeni praksi, šele kasneje pa tudi do bolj rigorozne kodifikacije v okviru pravnega sistema, so morali obstajati zelo specifični družbeni in ekonomski pogoji.

V starem veku je bila ena največjih preprek za vzpostavitev trgovinskih odnosov izrazita lokalna razdrobljenost različnih skupnosti, ki so bile med seboj ločene kulturno, jezikovno, politično in ekonomsko. Te razdrobljene skupnosti so bile povezane na različne načine, bistveno različna načina pa sta bila značilna za bližnje vzhodne azijske in zahodne grške in romanske skupnosti.

Razdrobljene skupnosti Bližnjega vzhoda so bile skozi obdobje celotnega starega veka večino časa povezane v tej ali oni monarhiji ali imperiju. Potreba po večjih namakalnih projektih ob velikih rekah v Egiptu in Mezopotamiji je že zelo zgodaj ustvarila močne države, ki so temeljile na monarhični oblasti in administrativni upravi, ki je prerazporejala presežke lokalnega prebivalstva ter velikokrat tudi neposredno koordinirala delo. V takšnih pogojih se je sicer ustvaril skupni pravni red med različnimi, prej razdrobljenimi lokalnimi skupnostmi, a ker je država temeljila na sistematičnem prilaščanju lokalno proizvedenih presežkov, se koncept svobodnega posameznika v takšnih pogojih ni mogel razširiti dlje od privilegirane aristokracije in svečeniške administracije, ki je tudi predstavljala edini pismeni del celotnega prebivalstva. Večinsko lokalno prebivalstvo je bilo v različnih vmesnih položajih (med svobodo in nesvobodo), velikokrat vezano na državno zemljo ali neposredno odvisno od lokalne aristokracije.

Drugačna slika se kaže v celinski notranjosti Evrope pred rimskim zavojevanjem. Tu različne lokalne skupnosti, kot so keltska, germanska, iberska in ilirska plemena, nikoli niso tvorile državnih tvorb, ki bi presegle izjemno začasne konfederacije ali zveze plemenskih držav; le-te so se pojavile zgolj v kriznih časih, predvsem za obrambne namene. Konstantnost medsebojnega vojskovanja in migracij, oddaljenost od učinkovitejših morskih transportnih metod, predvsem pa odsotnost kakršnihkoli vnaprej znanih pravil je trgovino med temi skupnostmi omejilo na luksuzno izmenjavo med veljaki. Podobno sicer velja tudi za grške mestne države vendar s pomembno razliko, da gre pri njih že za višjo raven urbanizacije in posledično višjo raven delitve dela. Ob odsotnosti večje močne države, ki bi sistematično upravljala s presežki, je to pomenilo, da je bilo razpolaganje s presežki prepuščeno posameznikom, gospodinjstvom oz. lokalnim skupnostim. Tudi med mestnimi državicami večino časa ni obstajala trdna dolgotrajna zveza, ki bi uredila pravne pogoje medsebojnih odnosov. Vojskovanje in medsebojno zavojevanje sta bili redni okoliščini zgodovine mestne države. Vendar je proces grške kolonizacije prinesel pravne institucije matične polis tudi prek morja. Vsaka kolonija je namreč imela svojo ustanoviteljico, metropolo, kar je vsaj v nekaterih primerih, kot je korintska mreža kolonij, ustvarilo dobre pravne pogoje za medsebojno trgovino (Bratož, 2010, str. 60-62, 73). Tudi atenska pomorska zveza je za kratko obdobje vzpostavila nadzor nad celotnim Egejskim morjem, s čimer je ustvarila dobre pogoje za trgovino, čeprav ni posegala v pravne odnose med posamičnimi polis in v njihov odnos do trgovine.

Vzpostavitev enotnega pravnega reda, ki bi prečil lokalno razdrobljenost in hkrati zagotavljal svobodo velikemu delu prebivalstva, zasebno lastnino in individualno gospodarsko pobudo, je bil eden ključnih pogojev za potek trgovine in vzpostavitev ekonomije, ki bi vsaj delno temeljila na tržnih razmerjih. Paradoks potrebe po močni državi, ki bi nadzirala velik teritorij in hkrati ne bi posegala neposredno v veliko večino ekonomskih procesov, je v antiki razrešila zgolj rimska država. Zato v naslednjem podpoglavju obravnavamo proces nastanka rimskega pravnega reda predvsem v luči vzpostavljanja okvirov za potek trgovine med različnimi skupnostmi znotraj rimske države.

3.1.3.2 Kratka kronologija razvoja lastnine in pravnih pogojev trgovine na Apeninskem polotoku

Med 8. in 6. stoletjem pr. n. št. lahko iz ostankov grobnic sklepamo na obstoj dedne aristokracije, značilne tudi za arhaično Grčijo. Določal jo je dedni status, povezan s častjo, vojaškim poveljevanjem in širokim spremstvom osebnih odvisnikov (Cornell, 1995, str. 87-89). V tem obdobju je bila ekonomija še v veliki meri pastoralistična (naselitveni pastoralistični tip), lastnina pa predvsem premoščna. Zgodnja aristokracija je svoje premoščno bogastvo namenjala luksuzni potrošnji, vzdrževanju prestiža, pojedinam, gostoljubnosti in dajanjem daril (koncept, ki primerno povzame vse naštet, je opredelil že Veblen (1994) kot »vpadljivo potrošnjo«), s tem pa je znotraj plemensko, kulturno in lingvistično razdrobljenih

skupnosti aristokracija vzdrževala mreže stikov in vzajemnih obveznosti (Cornell, 1995, str. 87-89). Večina menjave dobrin in prometa luksuznih blag tudi iz grških kolonij je v tem obdobju potekala v pogojih ekonomije obdarovanja in medsebojnih gostoljubnih obligacij, česar še ne moremo označiti za trgovino.

Nadaljnji razvoj političnih in kulturnih institucij latinskih plemen je bistveno oblikoval stik z grškimi kolonijami na jugu Apeninskega polotoka, ki so vplivale tako na etruščansko kot kasnejšo rimsko obliko države. S privzetjem boljših agrarnih tehnik (intenzivna produkcija žita, vina in olja, dvoletno kolobarjenje, lončarsko kolo (Morel, 2007, str. 492)) je hkrati nastala ekonomska podlaga za razvoj sistema manjših razdrobljenih urbanih mestnih držav oz. skupnosti. Tako so bile poleg grških kolonij na Apeninskem polotoku organizirane tudi etruščanske, različne latinske in nekatere italške skupnosti. Rim je privzel klasično podobo mestne države oz. polis nekje proti koncu 6. stoletja, ko je plemensko delitev prebivalstva zamenjala administrativna, država pa je imela skupno vojsko, javni religiozni kult z javnimi službami in določen teritorij pod svojim nadzorom (Cornell, 1995, str. 103-126).

Obdobje rimske kraljevine in zgodnje republike je bilo zaznamovano z globokimi notranjimi konflikti, katerih razrešitev je bistveno vplivala na kasnejši razvoj prava, lastnine, koncepta državljanstva in svobode. Stara dedna aristokracija (patriciji) je po izgonu kraljev monopolizirala politično oblast in jo izvrševala neposredno v svojo ekonomsko korist (Bratož, 2007, str. 55-56; Cornell, 1995, str. 215-283). Nadzorovala je pravico do uporabe skupne zemlje (lat. *ager publicus*) ter si prisvajala večje posesti. Večina prebivalstva ob slabih letinah in rednih plenilskih vpadih italških plemen ni mogla preživeti na lastnih skromnih posestvih in se je bila prisiljena zatekati v dolžniško odvisnost (lat. *nexum*) od večjih aristokratskih zemljiških lastnikov (Roselaar, 2010). Vladajoča aristokracija je s tem skušala vzpostaviti razred večinskega nesvobodnega prebivalstva, ki si ga je podrejala tudi z neposredno silo državne oblasti: delovno prisilo, zapiranjem in ubijanjem. Politični odgovor plebejskega prebivalstva je bil zato usmerjen predvsem v vzpostavitev enakih pogojev obravnave, svobode in jasnih, v naprej znanih pravil. Že v času kraljevine je bil uveden administrativen popis vsega prebivalstva, kar lahko že štejemo za formalizacijo državljankega statusa (Cornell, 1995, str. 173-197). Ta se je tudi kasneje periodično izvajal skozi vso rimsko zgodovino. Nadalje so si plebejci z ljudskimi upori izborili institucijo ljudskega tribuna, ki je omejevala vseprisotno moč državne oblasti s pravico veta na vse sklepe državne oblasti. Najpomembnejša pridobitev pa je bil formalni zapis zakonov na Zakoniku dvanajstih plošč (Kranjc, 2010, str. 73), ki si jih patriciji odtlej niso več mogli razlagati samovoljno v svojem interesu. Do začetka 3. stoletja pr. n. št. so vse pravne razlike med patriciji in plebejci izginile; oboji so bili pravno enakovredni svobodni državljani, podvrženi rimskemu pravu – sistemu zakonov, pravil in pravnih precedensov.

Na tem mestu se moramo posvetiti konkretni pravni kodifikaciji, še posebej osredotočeni na tista pravila in pravne precedense, ki so ključni za razvoj svobodne gospodarske pobude in trgovine. Ena najpomembnejših pravic rimskih državljanov je bil pravica sklepati pravne

premoženjske posle (lat. *ius commercii*) (Kranjc, 2010, str. 267), prav tako pa je rimsko pravo jasno definiralo individualno oblast nad stvarmi kot stvarno pravico, najprej kot individualno lastninsko pravico (lat. *dominium, proprietas*) ter tudi štiri pravice na tuji stvari: služnostno pravico, zastavno pravico, stavbno pravico ter dedno zakupno pravico (Kranjc, 2010, str. 303-304). Rimsko pravo je vse stvari razdelilo na dva dela: prvi del so bile stvari, ki so lahko bile zasebna lastnina in predmet pravnih poslov (lat. *res in commercio*), drugi del je predstavljal vse tiste stvari, ki niso mogle biti zasebna lastnina in predmet trgovine (lat. *res extra commercium*), kot so religiozni objekti, pokopališča, državna zemlja in državni sužnji, cestna ter vodna infrastruktura, tržnice, prav tako pa neekonomske dobrine, kot so zrak, voda in morje (Kranjc, 2010, str. 305-307). S tem ko je bilo jasno opredeljeno, kaj ne more biti zasebna lastnina, je bila podmena takšne kodifikacije jasna. Vse ostalo je namreč predstavljalo individualno zasebno lastnino rimskih državljanov in je bilo predmet pravnih poslov med pravno enakimi. Individualna lastninska pravica je bila v splošnosti neomejena, posameznik jo je lahko izvrševal ne glede na interes drugih posameznikov. Svojo lastnino je lahko uničil, uporabljal ali odsvojil, prav tako pa je lahko preprečil komurkoli, da bi vanjo posegal ali z njo razpolagal (Korošec, 2000, str. 127). Stranki sta se o ceni v kupoprodajnih pogodbah sporazumeli sami (Wacke, 1993, str. 2). S tem je bila prvič v zgodovini jasno definirana abstraktna absolutna lastninska pravica, ki je ni poznal niti grški svet, v katerem še ni bilo jasne meje med posestjo, uporabo in lastnino (Meiksins Wood, 2015, str. 75).

Če bi ti zakoni in pravila veljali zgolj za rimske državljane, bi bili pravni pogoji trgovinske izmenjave z drugimi ljudstvi, še posebej v obdobju, ko so bili rimski državljani zgolj peščica vsega prebivalstva regije, še vedno precej šibki, saj se tujci na rimskem ozemlju ne bi mogli sklicevati na rimsko pravo, ali bi bili pri trgovanju odvisni od patrona, hkrati pa rimski trgovci v okoliških latinskih, italških, etruščanskih ali bolj oddaljenih skupnostih ne bi imeli možnosti uveljavljati rimskega prava. Temu ni bilo tako, ker je rimska republika glede na lastno pozicijo moči v vsakem trenutku vzdrževala različne mreže pogodb z okoliškimi skupnostmi, ki so določale pravne pogoje urejanja medsebojnih odnosov (Finley, 1987, str. 157). Tako je v času, ko je bila rimska republika zgolj ena izmed enakovrednih latinskih skupnosti, obstajal nabor pravic, ki so jih medsebojno priznavale vse članice: pravica do medsebojnih porok (lat. *ius conubium*), za trgovino izjemno pomembna pravica do pravno zavezujočih poslov med člani različnih skupnosti (lat. *ius commercium*), kar je vključevalo pravico do lastništva zemlje na področju druge skupnosti, in pravica do preselitve (lat. *ius migrationis*), kar je v praksi pomenilo vezanost državljanskih pravic na kraj prebivanja (Cornell, 1995, str. 294-296; Forsythe, 2005, str. 183-4). Kasnejša pogodba (lat. *foedus cassianum*) med latinsko zvezo in rimsko republiko je vključevala tudi določilo, da se »nesoglasja, izhajajoča iz pogodb med članoma dveh različnih skupnosti, reši najkasneje v desetih dneh v skupnosti, kjer je bila pogodba sklenjena« (Dionysius v Forsythe, 2005, str. 186). Pri tem je šlo za očitno sistematizacijo pravnih in trgovinskih medsebojnih odnosov ter jasen časovni okvir, kar je nadvse podobno moderni logiki nujnosti časovno učinkovitih sodnih postopkov, ki pogojujejo dobrobiti trgovine, priliv investicij, ipd.

Ob širitvi na Apeninski polotok je rimska država zavojevane in zavezniške skupnosti na različne načine integrirala v svoj pravni sistem. Od neposrednega podeljevanja rimskega državljanstva z vsemi pravicami in dolžnostmi, ustanavljanja kolonij, ki so imele večinoma zgoraj naštetih t.i. latinske pravice, na prilaščeni zemlji poraženih skupnosti, podeljevanja vmesnih statusov, kot je državljanstvo z dolžnostmi (predvsem je tu mišljena vojaška dolžnost) in večino pravic, povezanih s trgovino in pravnimi posli, a brez volilne pravice (lat. *cives sine suffragio*), do statusa neodvisnih zavezniških mest (lat. *municipia*), ki so bila družbeno in ekonomsko v najslabšem položaju, saj je pripadnike njihove skupnosti doletela vojaška obveznost, pravico do trgovanja in sklepanja zavezujočih pravnih pogodb pa so imela zavezniška mesta zgolj z Rimom in rimskimi državljani. Med različnimi zavezniškimi mesti je bila tako politična, diplomatska kot ekonomska interakcija popolnoma prepovedana (Cornell, 1995, str. 348-351; Morel, 2007, str. 497-498). Če smo osredotočeni zgolj na tisti pravni vidik takšne integracije, ki je ključen z vidika ekonomije in trgovine, ta odraža imperialni namen, katerega posledica je bila stagnacija in postopno propadanje deprivilegiranih zavezniških mest, ki so se posledično v obdobju pozne republike tudi uprla z zahtevo po izenačitvi pravic vseh italjskih ljudstev. Čeprav je rimska država v tej vojni proti zaveznikom zmagala, je, da bi preprečila morebitne ponovne upore v 1. stoletju pr. n. št., podelila rimsko državljanstvo vsem prebivalcem Apeninskega polotoka (Bratož, 2007, str. 122-124). S tem se je proces postopnega ustvarjanja enotnih pravnih pogojev lastništva, sklepanja pogodb in s tem trgovine na Apeninskem polotoku zaključil.

Ker je rimska država ob nadaljnjih širitvah izven Apeninskega polotoka nastopala z večje pozicije moči napram poraženim skupnostim in pravila določala povsem enostransko, je tudi model integracije provinc privzel povsem drugačno obliko (Finley, 1987, str. 157). Lokalna ljudstva provinc tako še zelo dolgo niso bila deležna pravic rimskega državljanstva in svobodne trgovine. Zasebno lastništvo zemlje v provincah ni bilo mogoče, saj je bila vsa zemlja v lasti rimske države (Kranjc, 2010, str. 351). To je bil temelj za obdavčitev zemlje izven Italije, kar je spravilo veliko lokalnih skupnosti, ki so ostale vezane na lokalno agrarno produkcijo v neposredni tributni odnos do rimske države, ki je imel v obdobjih osvajanja obliko plenjenja (predvsem živine in sužnje). Vse skupaj je za prebivalstvo provinc še bolj zaostril sistem podeljevanja koncesij zasebnim premožnim posameznikom (lat. *publicanes*). Ti so sprva upravljali s španskimi državnimi rudniki srebra, pobirali pristaniške dajatve v imenu države ali pa oskrbovali vojsko. Za posle se najbogatejši senatorski stan, ker jih je podeljeval in nad njimi bdel, ni mogel potegovati, vzpenjajoči se in relativno premožni ekvitski stan pa je na dražbah tekmoval za državne posle in s svojim zemljiškim premoženjem tudi jamčil zanje. V tem obdobju se je razširila tudi praksa zasebnega pobiranja davkov, pri katerem so presežke obdržali publikani sami. Tudi te davčne obremenitve velikokrat niso bile nič drugega kot organizirani vojaški plenilski pohodi po podjarmljenih področjih (Brunt, 1971b, str. 69, 87). Šele s cesarstvom so se davčne obremenitve sistematično uredile in pobirale v okviru cesarske administracije. Postopna širitev rimskih pravnih institucij v oddaljenejši regije Iberskega polotoka in Galije se je začela šele s kasnejšimi kolonizacijskimi naselitvami odsluženih vojakov v provincah. V Grčijo in v

vzhodne pokrajine pa rimska družba s svojimi institucijami nikoli ni zares prodrla, ne kulturno, ne ekonomsko. Vzhodne province se je večinoma zgolj obdavčevalo in puščalo mestno avtonomijo (de Ste. Croix, 1981). Za konec pripomnimo, da so imeli tudi v provincah rimski provincialni upravniki nalogo zagotavljati možnost opravljanja legalnih poslov, da je torej tudi v provincah veljalo osnovno pravilo odsotnosti državnega poseganja v osebno gospodarsko pobudo (Wacke, 1993, str. 3).

3.1.3.3 Regulacija in omejevanje svobodne gospodarske pobude v rimski državi

Navkljub jasno definirani individualni zasebni lastnini, pa razpolaganje z njo le ni bilo popolnoma svobodno, temveč podvrženo različnim posrednim ali neposrednim regulacijam in omejitvam. Skozi celotno rimsko zgodovino so bile npr. regulirane obresti na dolg. V sredini 4. stoletja pr. n. št. so bile obresti kratko obdobje celo prepovedane, večino časa pa so bile določene najvišje dovoljene obresti, in sicer od konca republike do Justinijana 12% letno razen na bolj tvegana pomorska posojila. Justinijan je regulacijo obresti napravil bolj strogo. 12% obresti so bile dovoljene za posojilo, namenjeno ladijskemu transportu, 8% za trgovska posojila, 6% za vse ostalo, višji uradniki pa so smeli zaračunavati zgolj 4% obresti (Korošec, 2000, str. 236; Kranjc, 2010, str. 509). Država je v redkih primerih tudi neposredno omejevala svobodno iniciativo pri izbiri poklica (npr. igre na srečo, astrologija, čarovništvo), pri čemer je prepoved ali omejitev utemeljevala z javnim interesom (Wacke, 1993, str. 4). Regulacija poklicev sicer v rimski državi ni bila poznana, tudi za npr. zdravniški poklic.

Širše razprave potekajo tudi o funkciji obrtnih združenj (lat. *collegia*), podobnih srednjeveškim cehom (Garnsay, 1998, str. 78-87; Verboven, 2011). Obstaja širok konsenz, da do poznega cesarstva ta združenja niso imela protekcionistične funkcije, niso vplivala na nivoje cen, konkurenco ali regulirala zaposlitev v panogi (Wacke, 1993, str. 3; Finley, 1987, str. 134). Prednosti plačljivega članstva so bile predvsem socialne, kot so organizacija skupnih gostij, kritje stroškov pogreba, občutek pripadnosti (Garnsay, 1998, str. 77). A najnovejša spoznanja nakazujejo na naraščajočo ekonomsko vlogo teh institucij v času poznega cesarstva. Konkretno študije kažejo večji vpliv na zaposlovanje, institucionalno prevzemanje tveganja ob individualnih poslih, delitev poslov med člane ipd.

Glede na dejstvo, da so bili v pozni republiki in zgodnjem imperiju pomemben del prebivalstva Apeninskega polotoka osvobojeni sužnji, moramo obravnavati tudi vpliv pravnih struktur in pogojev na delovanje tega dela prebivalstva. Osvobojenci namreč niso bili državljani in po osvoboditvi navadno niso posedovali zemlje, zato so se večinoma znašli v različnih obrtnih, rokodelskih ali trgovskih poklicih in bili eden najvitalnejših delov rimske ekonomije (Treggiari, 1969, str. 88-141). Suženj je lahko postal osvobojenec, če izvezamo arbitrarno osvoboditev po volji lastnika, na dva načina. Prvič, lastnik mu je lahko dal možnost razpolagati z delom svojega premoženja (lat. *peculium*), kar je predstavljalo motivacijo za produktivnejše delo in večje dohodke, ki jih je suženj sam zaslužil in jih porabil za lasten nakup svobode, z denarnim dohodkom pa je lastnik lahko kupil novega

mlajšega sužnja. Drugič, sužnju je bila osvoboditev lahko določena v oporoki umrlega lastnika (v nasprotnem se je suženj normalno dedoval kot lastnina). V prvem primeru je navkljub osvoboditvi še vedno obstajal določen nabor obligacij, ki jih je imel osvobojenec do bivšega lastnika, sedaj patrona: od opravljanja brezplačnega dela, do ohranjanja spoštljivosti in preživljanja na stara leta, kar je bilo določeno ob osvoboditvi (Garnsey, 1998, str. 36; Treggiari, 1969, str. 68-85). Ker se je veliko osvobojenec naučilo obrti pri svojih bivših lastnikih in so morali ob osvoboditvi nase prevzeti breme lastnega preživetja, so pogosto osvobojeneci samostojno nadaljevali z isto obrtjo. To je osvobojenec večkrat postavilo v spor z njihovimi patroni, ki so v luči patronatnih obligacij zahtevali, da obrt ne opravljajo v istem mestu ali da opravljajo drugo obrt. Ulpijanovi zapisi (v Wacke, 1993, str. 9) nam nudijo vpogled v zanimive sodne precedense in odnos rimske državne oblasti do svobodne pobude: »osvobojenec ne sme biti oviran s strani svojega patrona pri opravljanju zakonitega posla,« in »osvobojenka ne izkazuje nehvaležnosti, če prakticira obrt proti želji patronke«. Spet druga sodba pravi, da lahko osvobojenec opravlja isto obrt v istem mestu kot patron, navkljub njegovemu nestrinjanju in jasnemu konfliktnemu interesu (Garnsey, 1998, str. 36). Očitno je bila kljub delno odvisnemu statusu osvobojenec njihova osebna gospodarska svoboda zagotovljena. Kar ni bilo nezakonito, je bilo legalno in kdor ni bil suženj, je bil svoboden, tako je lahko počel karkoli, kar ni nezakonito. Ker je bil osvobojenec prek patrona vezan na konkretno mesto, so mu pripadle tudi pravice do poslovanja. Ta pravni princip rimskega reda, ki je bil v starem veku unikatni, je predstavljal enega izmed glavnih temeljev razcveta tržne ekonomije in trgovinskih tokov v rimski družbi.

3.1.3.4 Rimska država in ekonomija

Pri vprašanju rimske države, njenega pravnega reda in vpliva na postavitve dobrih okvirov za splošno tržno dejavnost, je pomembno, da razumemo njen odnos do ekonomije. Rimska država je sicer posegala neposredno v ekonomijo na veliko področjih. Organizirala je vojsko, javne gradnje cest in mestne infrastrukture, kar zajema vodno dobavo, mestna obzidja, amfiteatre, trge in religiozne stavbe, si lastila rudne monopole, čeprav ni vseh neposredno upravljala, temveč je uvedla nekakšen »koncesijski« sistem, ter dobavljala žito prestolnici predvsem iz Sicilije in kasneje Egipta (Brunt, 1971b, str. 58-60, 85, 91). Razen naštetega je prepuščala zasebni iniciativi organizacijo preostale ekonomije, kar pomeni, da se ni vtikala v lokalno agrarno, mestno obrtniško, trgovsko in finančno poslovanje svojih svobodnih državljanov (Wacke, 1993, str. 2). Podobno kot to počno moderne kapitalistične države, je tržno dejavnost večinoma zgolj obdavčevala. Davek na zemljišča v provincah je bil pomemben vir prihodkov rimske države. To ni veljalo za Italijo, kjer je država ukinila obdavčitev zemljišč v 2. stoletju pr. n. št., nazaj pa jo uvedla šele v 3. stoletju n. št. Davek se je v Italiji redno plačevalo na dedovanje, osvoboditev in prodajo sužnjev ter na avkcije. Obstajale so tudi pristaniške dajatve, ki so znašale 2,5% na celotni tovor. V primeru vojn ali potrebe po dodatnem financiranju je lahko rimska država uvedla tudi izredne dajatve (Brunt, 1971b, str. 69, 86; Finley, 1987, str. 155).

Tako je teritorialna širitev rimske države in njeno pridobivanje moči čedalje večji del prej razdrobljenih skupnosti vključevala v sistem pravil in praks, ki so temeljile na osebni svobodi velikega dela vsega prebivalstva in s tem odpirala široko polje enotnih pogojev za trgovanje, poslovanje in nasploh svobodno ekonomsko delovanje.

Takšna »enotnost« rimske države in njen nadzor nad svojim teritorijem se vseeno močno razlikuje od tega, kar si danes predstavljamo pod pojmom suverene države. Politična stabilnost je bila velikokrat na trhlih nogah, v rimski državi pa so bili stalno prisotni politični prevrati, dolge državljanske vojne, vpadi sovražnih skupnosti, upori sužnjev in stalna prisotnost lokalnih roparskih tolp ter vojne med cesarskimi pretendenti. Ob tem se vsi prikazani, sicer dokaj idealni pravni, institucionalni in ekonomski pogoji za tržni razcvet, v praksi izkažejo za mnogo manj realno prisotne. V vsakem primeru v zgodovini starega in srednjega veka ni bila nikoli in nikjer razdrobljenost lokalnih skupnosti bolj povezana s pravnim redom, temelječim na zasebni lastnini in svobodi, kot v rimski državi.

Ne smemo pa prehitro sklepati, da je nevmesavanje države v velik del ekonomije avtomatično pomenilo, da je bila ta organizirana prek tržnih razmerij. Še vedno je bil skozi celotni stari vek temelj preživetja velike večine vsega prebivalstva agrarna samooskrbna produkcija. Za velik del ekonomije je torej veljal princip produkcije čim več dobrin za lastno uporabo v okvirih družinskih ali lokalnih skupnosti. Pravni pogoji za razvoj trgovine so bili ugodni in so vplivali na razvoj lokalnih trgov presežkov manjših proizvajalcev in tudi na čedalje večjo tržno usmerjenost večjih zemljiških lastnikov; oboje pa je vplivalo na čedalje pestrejšo delitev dela in specializacijo.

3.1.4 Monetarni in finančni pogoji razvoja trgovine

Eden izmed pomembnih pogojev razvoja trgovine je vsekakor dostopnost čim kvalitetnejšega denarnega sredstva in tudi možnost drugih nendenarnih načinov poslovanja. Zato kot enega temeljnih pogojev razvoja trgovine, bolj razvejane delitve dela in urbanizacije obravnavamo zgodovino monetariziranosti rimske družbe skozi čas. Pri tem obravnavamo tudi različne oblike finančnih instrumentov, ki so jih imeli na voljo rimski državljani.

Rimski denarni sistem se je razvijal skupaj z rimsko ekonomijo. V zelo zgodnji fazi naselitvenega pastoralističnega tipa do okoli 7. stoletja pr. n. št. je prevladovala enostavna blagovna menjava. V tem obdobju je poleg omenjenega živina veljala za enoto menjave kot obči ekvivalent (Morel, 2007, str. 496). Sledila je postopna vpeljava bronastih palic, ki so opravljale funkcijo zunanje izmenjave. Na monetarizacijo družbe je vplivala tudi uvedba plačila za vojsko (lat. *stipendium*) leta 406 pr. n. št., ki pa še ni predstavljala profesionalizacije vojske. Vojsko so namreč v obdobju zgodnje in srednje republike še vedno sestavljali samooskrbni kmeti (Crawford, 1985, str. 22-23). Prvi pojav kovanega denarja sega v sredino 4. stoletja pr. n. št., pri čemer je Rim v bronaste palice vgraviral državne

garancije (Morel, 2007, str. 502). Prvi srebrni kovanci so bili na začetku 3. stoletja pr. n. št. izdelani v grških kolonijah južnega Apeninskega polotoka in Sicilije, rimska država pa je svojo monetarno suverenost dosegla šele leta 269 pr. n. št. z uvedbo posebnih državnih funkcij za denarne zadeve (lat. *triumviri monetales*) in pridobitvijo lastne kovnice (Morel, 2007, str. 502). Iz tega vidimo izjemno pozen razvoj monetarne suverenosti rimske države v času, ko je imela rimska država konsolidiran že celotni Apeninski polotok, kar nam potrjuje naše videnje zgodnje rimske ekonomije kot skoraj netržne.

Velik obrat v monetariziranosti rimske družbe je pomenila 2. punska vojna ob koncu 3. stoletja pr. n. št. Zmaga v tej vojni je namreč omogočila nadzor nad izjemno velikimi srebrnimi rudnimi bogastvi Iberskega polotoka, ki so predstavljala kovinsko osnovo rimske monetarizacije prihodnjih dveh stoletij. Grobe ocene rasti količine rimskega denarja od začetka 2. stoletja pr. n. št. do nastanka cesarstva se gibljejo med 5 in 10-kratnim povečanjem (Hollander, 2008, str. 114-117). Obstajajo vsaj trije med seboj neodvisni dokazi takšnega povečanja količine denarja, ki jih na tem mestu grobo povzemamo.

1. Crawford (1985, str. 173-194) je bil prvi, ki je napravil oceno količine denarja v času pozne republike. S podrobno analizo matrik za kovanje kovancev in pogostostjo posamičnih kovancev v odkritih zakladih je napravil oceno za število uporabljenih matrik, kar je množil s predpostavljeno okvirno produkcijo 30.000 kovancev na matriko in s tem prišel do količine denarja skozi čas preučevanega obdobja. Zelo groba in okvirna metoda, ki vsebuje veliko predpostavk, je za rezultat dala znatno, skoraj 10-kratno povečanje količine denarja v preučevanem obdobju.

2. Ker je bil ves denar v obdobju od 2. stoletja pr. n. št. do ustanovitve cesarstva srebrn, lahko sklepamo o vsaj določeni korelaciji med nivojem produkcije srebra in količino proizvedenega srebrnega denarja. O nivoju produkcije srebra lahko sklepamo iz meritev zgodovinske količine svinca v atmosferi, saj je onesnaženost s svincom posledica taljenja srebra (Kehoe, 2007, str. 547; Wilson, 2002a, str. 26-27). Podatki iz grenlandskega ledu nam kažejo, da se je nivo svinca v atmosferi začel dvigovati okrog leta 500 pr. n. št., najvišji vrh je dosegel v 1. stoletju pr. n. št., po koncu 1. stoletja n. št. pa se je začel nivo zmanjševati. V srednjem veku se je nivo svinca znižal na pred antično raven. Koncentracije svinca iz časa rimske republike so bile presežene šele z industrijsko revolucijo. Hipotezo o močno povečani produkciji srebra potrjujejo tudi nivoji svinca, izmerjeni v sedimentih na dnu jezer, močvar in gozdnih tal.

3. Backendorf (v Hollander, 2008, str. 116-117) je napravil najkompleksnejšo oceno povečanja količine denarja v rimski republiki. Napravil je koncept življenjske krivulje posamezne izdaje kovancev. Takoj ob izdaji so se kovanci določene izdaje začeli zelo pogosto pojavljati v takrat tvorjenih zakladih, s časom pa zaradi obrabe, naključnih izgub in tezavriranja čedalje manj. Obliko te življenjske krivulje določata velikost izdaje kovancev in količina vsega denarja. Če majhna izdaja predstavlja velik delež zakladov, to pomeni, da

je bila takrat količina vsega denarja relativno majhna, če pa velika izdaja le v majhnem deležu tvori zaklade, je bila takrat količina denarja že velika. S temi orodji je Backendorf napravil agregatne življenjske krivulje kovancev posameznega obdobja in iz tega grobo ocenil povečanje količine vsega denarja v pozni rimski republiki. Tudi ta metoda je pokazala od 5 do 10-kratni porast količine rimskega denarja; znatni porast v drugi polovici 2. stoletja pr. n. št. in še večji na sredini 1. stoletja pr. n. št.

Vpliv povečane količine denarja v tem obdobju je vsaj delno odražal veliko širitev rimske države in s tem vključitev in monetarizacijo novih najbolj integriranih področij; predvsem Padske nižine in Iberskega polotoka (Hollander, 2008, str. 130-131). V tem obdobju se je zgodila tudi transformacija kmetijstva na samem Apeninskem polotoku, kar je pripeljalo do povečane regionalne urbanizacije na sploh in s tem večje potrebe po denarju v centralnih provincah države. Pokrajine Latium, Etruria in Campania so doživele skokovit porast monetariziranosti svojih urbanih in podeželskih delov. Porast količine denarja tako ni potekala izolirano, temveč je odražala povečano potrebo po denarnem sredstvu, zaradi česar v tem obdobju skoraj ni bilo inflacije (Crawford, 1985, str. 177).

Ob koncu pozne rimske republike je rimska država začela prve redne izdaje zlatih kovancev. Pred tem so bile zlate palice uporabljene kvečjemu za meddržavne transferje, v času cesarstva pa so zlatniki po vrednosti začeli predstavljati večino vse vrednosti denarja v obtoku (Lo Cascio, 2008, str. 160-162). S tem se je obtočnost še povečala, saj je zlati denar predstavljal boljšo izbiro za tvorjenje zakladov, hkrati pa sprostil v obtok preostale srebrnike (kot posledica Greshamovega zakona). Prav tako so večji denarni transferji postali veliko lažji. 1.000.000 sestercev je namreč tehtalo skoraj tona srebrnega denarja, a zgolj 80 kilogramov zlatega (Lo Cascio, 2008, str. 166). Vse do 2. stoletja n. št. je raven monetariziranosti rimske družbe še naraščala, hkrati je naraščala tudi urbanizacija in integracija podrejenih ljudstev.

Poglejmo podrobneje stanje monetariziranosti rimske družbe v obdobju, ki ga obravnavamo (Hollander, 2008, str. 125-131). Za spekulativne namene je bil denar redko uporabljan, če je bil, so ga v ta namen uporabljale le najpremožnejše elite. Denar je nastopal predvsem kot hranilo vrednosti in transakcijsko sredstvo. Kot takšnega so ga večinoma uporabljali v urbanih središčih, kjer so obrtniki, rokodelci in ostalo storitveno osebje lahko prišli do potrošnih dobrin izključno prek posredovanja trga. Ob vsem tem so v rimski državi še vedno zelo pomembni samooskrbni kmeti menjali na mestnih trgih zgolj svoje presežke. Njim so bile bolj kot denarne rezerve pomembne prehranske rezerve, bolj kot denarno transakcijsko sredstvo čim bolj raznolik pridelek, ki bi kar najbolj celostno zadostil potrebam s čim manj menjave. Vzpon tržno usmerjenega kmetijstva v najrazvitejšem delu Apeninskega polotoka je tudi na podeželje prinesel večjo stopnjo monetarizacije, saj so tržno usmerjeni večji zemljiški lastniki potrebovali denar za nakup sužnjev, živine, orodja, dragih preš, prav tako pa so svoj produkt tržno realizirali skoraj v celoti, kar je pomenilo večjo potrebo po denarju kot transakcijskem sredstvu in po denarnih rezervah. Tudi trgovci so potrebovali denar za

določene transakcije, najeme skladišč, plačila pristaniških dajatev, nakup in prodajo blaga, čeprav je sama trgovina velikokrat potekala prek finančnih instrumentov, različnih kreditnih mehanizmov.

Nasploh je nivo urbanizacije, ki se je skozi preučevano obdobje močno dvignil praktično po vseh območjih zahodnega Mediterana in tudi celinskih zahodnih provinc, neposredno odražal tudi nivo monetarizacije rimske družbe, ki je prav tako rasel. Država je imela določen neposredni vpliv na monetarizacijo prek množične vojaške mobilizacije in plačevanja vojaške službe v denarju, kar je vplivalo na porast urbanizacije v bližini vojaških oporišč in na izrazitejšo monetarizacijo kolonij, sestavljenih iz upokojenih vojakov, privajenih denarne ekonomije (Katsari, 2008, str. 242-266). Prav tako je država s plačevanjem javnih gradenj, javnih funkcij, cesarske administracije in različnih posrednikov spodbujala kroženje denarja. Hopkins (1978, str. 73-74; 1980, str. 103) je predlagal model, skladno s katerim je država z namenskimi pobiranjem denarnih dajatev in subvencioniranim trgovom žita spodbudila širšo monetarizacijo družbe, s tem pa urbanizacijo, specializacijo ter splošno komercializacijo. Takšno spodbujanje je bilo najmočnejše v tistih regijah, ki so bile pred osvojitvijo najbolj ekonomsko zaostale. Ob koncu našega preučevanega obdobja je bil tako velik del Rimskega imperija vsaj seznanjen z uporabo denarja, čeprav je na odročnih koncih še vedno ostajala prevladujoča naturalna menjava. Strabo (v Duncan-Jones, 1990, str. 34) tako opisuje notranjost Iberskega polotoka (Lusitania) in današnjo Dalmacijo kot zaostale province, kjer menjava poteka v naturi, kovani denar pa ne obstaja. Takšnih odročnih predelov v goratih in hribovitih predelih ter v celinski notranjosti je bilo najbrž veliko. Monetariziranost provinc je bila omejena na urbana središča, najširša in najsplošnejša monetarizacija velikega dela ekonomije pa je zajela predvsem centralno zahodno obalo Apeninskega polotoka.

Zaradi težav z večjimi transakcijami v srebru, ko še ni obstajal zlati denar, kot tudi zaradi splošnih tveganj, povezanih s pomorskim ali kopenskim transportom velikega imetja, se je že v rimski republiki razvil grob in robusten sistem finančnih mehanizmov, ki je olajševal predvsem največje transakcije aristokratske elite. Velik del rimske elite so bili posojilodajalci, terjatve pa so bile pomembnejši del njihovega imetja kot denar. Kreditojemalci, večinoma tudi rimski premožneži, so sicer večino posojil uporabljali za trošenje in ne produktivne investicije, kot na primer vojskovanje, nakupe nepremičnin in posesti, dote, potovanja, podkupnine in financiranje političnih ambicij (Osborne, 2007, str. 279). Navkljub temu pa je obstajal vsaj del denarnega trga, ki je omogočal določeno produktivno ali trgovsko ekonomsko dejavnost. Državna regulacija obresti, ki smo jo obravnavali v prejšnjem podpoglavju, pa je vsaj delno preprečevala oderuštvo.

Obstajalo je več različnih oblik posojil (Hollander, 2007, str. 53-56): pomorska posojila, nezavarovana posojila, s premičninami zavarovana posojila, hipoteke in tudi zapisane dolžnice (lat. *homologia*) ob prodajah (Harris, 2008, str. 183). Posojila so bila posredovana med poznanimi osebami, prek posrednikov ali bankirjev. Vse našteje kategorije so se lahko

vsaj delno prekrivale. Posredniki so lahko bili vsaj načeloma neodvisni in so posredovali posojila za določen denar ali delež od obresti (lat. *negotiatores*) ali pa so bili odvisni agentje večjih posojilodajalcev, ki so vlagali denar svojih nadrejenih (lat. *institutores* ali *procuratores*) (Harris, 2008, str. 180). Velikokrat so bili osvobodenci, ki so bili še vedno z določenimi obligacijami vezani na svoje bivše gospodarje, najprimernejši za posojilodajalske posrednike (lat. *faenatores*). Obstajala so tudi partnerstva, pri katerih je več družabnikov združilo svoja finančna imetja in so skupaj posojali ter si delili dohodke od obresti (Harris, 2008, str. 181). Bankirji so bili kreditodajalci ter tudi hranilci depozitov in izmenjevalci kovancev. Prvi bankirji so se pojavili že pred obdobjem, ki ga preučujemo (Morel, 2007, str. 502). Bankirji so denar posojali, prav tako so za tuje depozite hranili zgolj delne rezerve, kar pomeni, da so, podobno kot danes banke z delnimi rezervami, dodatno povečevali količino denarja v obtoku (Harris, 2008, str. 187). Nakupi in prodaje prek zadolžnic so pomorskim trgovcem omogočili plutje brez večjih zalog denarja, saj so se lahko zanašali na mreže finančnih posrednikov (Harris, 2008, str. 189). Pomembno je poudariti, da je bil institucionalni okvir finančnih trgov v rimski družbi v prvi vrsti osebna vez, poznanstvo ali celo osebna odvisnost med patronom in klientom. Zaradi tega je bil navkljub poznanim zelo raznolikim oblikam pogodb in dolžniških obligacij močno omejen in nelikviden, še posebej za pripadnike nižjega sloja.

Zaključimo lahko, da je bilo pomanjkanje denarja kot obtočnega sredstva ali pomanjkanje dostopa do kredita v preučevanem obdobju le redko ovira za razvoj ekonomske dejavnosti in trgovine.

3.2 Tehnologija

3.2.1 Splošno o tehnologiji in tehnoloških spremembah v antiki

Pri preučevanju tehnologije in tehnoloških sprememb v antičnem rimskem svetu smo osredotočeni na relativno široko pojmovanje tehnologije, v obravnavo katere vključujemo uporabo različnih orodij in naprav, spremembe najsplošnejših agrarnih ekonomskih tipov in bolj specifičnih agrarnih tehnologij, kot tudi same človeške veščine. Tako s preučevanjem tehnologije zajamemo vse tiste vplive na uporabo klasičnih ekonomskih faktorjev produkcije, ki vplivajo na produktivnost vsakega izmed njih, kot tudi njihovo celotno produktivnost. Ti zajemajo delo, zemljo, orodja in ostala fizična produkcijska sredstva, pri čemer koncepta kapitala ne moremo prenesti na antiko, saj takrat ni obstajal, lahko pa govorimo o preteklem delu, ki je upredmeteno v različnih uporabnih produkcijskih pripomočkih.

Stiglitz in Greenwald (2014) obravnavata tehnološki prenos v moderni globalni družbi in prideta do zanimivega, na prvi pogled samoumevnega, a (prav zato) zelo pomembnega zaključka: velika večina vse rasti produktivnosti v moderni ekonomiji niso prelomne iznajdbe in njihova aplikacija, temveč majhne, komaj zaznavne spremembe, ki potekajo vsakodnevno, nanašajo pa se predvsem na aplikacijo že v preteklosti iznajdenih produkcijskih postopkov, tehnologij in človeških veščin na vsakodnevno lokalno ekonomsko

prakso. Velika večina prenosa tehnologij in ekonomskega napredka tako poteka kot privzemanje že obstoječih boljših praks s strani družb in podjetij, katerih produktivnost in tehnologija sta na nižjem nivoju. Ne vidimo razloga, da teh relativno splošnih ugotovitev ne bi upoštevali tudi pri obravnavi rimske antike.

V drugem poglavju smo pokazali na izjemno ekonomsko raznolikost mediteranskega in širšega evropskega prostora pred obdobjem rimske integracije, kjer je vladala relativna lokalna razdrobljenost, tehnologija ene družbe pa ni predstavljala tudi tehnologije druge družbe. Brez težav bi lahko rekli, da je v antiki med različnimi lokalnimi skupnostmi, od nomadskih družb severne Afrike, starih feničanskih in grških kolonij, rastoče in predvsem zelo integrirane italske nastajajoče rimske države, do razpršenih, delno naseljitveno pastoralističnih, delno poljedelskih, keltskih in iberskih plemen, pred rimskim posegom obstajala izrazito neenakomerna razporeditev tehnologije, kar je vplivalo na velike razlike v produktivnosti in se odražalo v zelo različnih stopnjah delitve dela in s tem različnih stopnjah urbanizacije.

Prav zato vidik, ki se osredotoča izključno na absolutni napredek tehnologije v smislu količine tehnoloških inovacij, ne zadostuje za pravilno ovrednotenje tehnoloških sprememb v antiki, saj so bila ljudstva manj razvitih družb zahodnih provinc Rimskega imperija deležna velikih in hitrih tehnoloških sprememb, četudi je šlo zgolj za klasično ekonomsko konvergenco – nadomeščanje tehnološkega zaostanka za bolj razvitim delom.

To ne pomeni, da v antiki ni bilo nikakršnega tehnološkega napredka v smislu inoviranja najbolj aktualnih tehnologij. Že v prvem poglavju smo obravnavali pristope različnih ekonomskih šol, ki se bistveno razlikujejo med seboj. To še posebej velja pri vprašanju tehnološkega razvoja. Predstava Finleya, ki vidi tehnologijo v antiki kot popolnoma nepomemben ekonomski faktor, saj je v času rimske države le-ta po njegovo doživel komaj kakšno konkretno iznajdbo ali izboljšavo, je v zadnjih desetletjih postala čedalje težje ubranljiva. Velika množica novih arheoloških dokazov nam na vprašanje tehnologije v rimski družbi meče drugačno luč.

Nasploh je bila rimska družba znana po svoji praktični naravi, prilagodljivosti neobičajnim razmeram in privzemanju tujih praks, ki so se izkazale za koristne. Dober primer tega nam ilustrira Polibios (1964, 1:20), ki opisuje potek 1. punske vojne v času, ko Rim še ni bil pomorska sila. Rimska republika do 1. punske vojne nikoli ni gradila ladjevja niti ni bila pomorsko usmerjena država, za izkrcaje na Siciliji pa si je ladjevje sposodila od zavezniških grških kolonij. Šele ko je po naključju v rimske roke prišla nasedla kartažanska bojna ladja, so jo uporabili za prototip in po njem zgradili celotno rimsko ladjevje. Ta primer nam kaže načrtno in ciljno črpanje tuje tehnologije, ki bi si skorajda zaslužil moderni označevalec obratno inženirstvo (ang. *reverse engineering*). Kako praktično ljudstvo so bili Rimljani nam priča tudi odnos, ki so ga imeli do zapisov starega sovražnika. Celotna kartažanska knjižnica je bila namreč po zavzetju mesta predana numidijskemu kralju, z

izjemo zbornika punskih in lokalnih agrikulturnih ter veterinarskih praks, ki jih je zapisal Kartažan Mago. Ta zbornik so prinesli v Rim in ga na stroške senata prevedli ter poskrbeli za distribucijo. Danes delo poznamo le skozi grške in latinske fragmente; nekatere dele sta povzela in nadgradila Varo in Kolumela (Columella, 1954, 5:5:4, 6:1:2-3, 6:26:1-4, 9:14:6, 9:15:3; 1960, 1:1:18, 3:15:4-5, 4:10:1; 1993, 12:39:1-2, 12:46:5-6; Varro, 1954, 1:1:27, 2:1:27, 2:5:18). Rimsko prevzemanje tujih tehnologij tako ni bilo vezano zgolj na njihovo, sicer zelo napredno vojaško tehnologijo, temveč je bilo sistematično tudi v ostalih, predvsem ekonomskih dejavnostih.

Navkljub vsemu povedanemu, se preučevanja antične ekonomije in tehnoloških sprememb danes še vedno drži pridih statičnosti, ki po našem mnenju v veliki meri izhaja iz neutemeljenih primerjav z moderno industrijsko dobo. Diskrepanca med abstraktno znanostjo, tehniko in izumi ter aplikacijo v ekonomski praksi, ki je bila značilna za antiko in večkrat predstavljeni dokaz statičnosti antične ekonomije, ne odraža nikakršne inherentne ekonomske inercije antične ekonomije zaradi prevladujočega suženjskega dela niti nezmožnosti takratne elite, da bi investirala v tehnološke izboljšave, temveč odraža takratno razvitost produktivnih sil, ki je v tistem času, tako kot v kateremkoli drugem, postavila ekonomski praksi svoje notranje omejitve. Dinamike tehnoloških sprememb v antiki tako ne smemo primerjati z dinamiko moderne družbe, v kateri je razvitost produktivnih sil takšna, da zgolj peščica družbe skrbi za osnovne agrarne potrebe družbe, kapitalistična konkurenca pa postavlja podjetja pod nenehni pritisk nujnosti tehnoloških izboljšav, temveč jo moramo opazovati znotraj okvirov razvitosti takratnih družb in v okvirih takrat prevladujočih družbenih, političnih in ekonomskih praks, ki so vplivale na strukturni proces tehnološke difuzije. Znotraj teh pogojev, obče značilnih za antični svet, je bila tehnološka dinamika rimske družbe neizmerna, a omejena in osredotočena na tiste faktorje, ki so bili v takratnih razmerah vladajočemu razredu najpomembnejši. To je bilo predvsem kmetijstvo v velikem obsegu.

3.2.2 Agrarna tehnologija in njene spremembe

3.2.2.1 Stanje kmetijstva pred rimskimi osvajanjem

Kmetijstvo je bilo daleč najpomembnejša panoga za vse skupnosti v antiki, ne glede na njihovo razvitost. Daleč največ vsega dela in vseh resursov je bilo porabljenih prav za kmetijsko dejavnost, zato ne pretiravamo, če trdimo, da so bile antične družbe v temelju agrikulturne. Prav zato sta tehnologija in način razreševanja temeljnega prehranskega vprašanja določala pogoje tudi vsem ostalim dejavnostim, stopnjo delitve dela in s tem nivo urbanizacije. Ta izrazita pomembnost kmetijske panoge je pomenila, da je bila velika večina tehnoloških inovacij in sprememb vezana na ta sektor, hkrati pa so tehnološke spremembe v kmetijstvu za sabo povlekle velike spremembe v vseh ostalih sferah ekonomije.

Že v drugem poglavju smo orisali raznolikost agrarnih načinov produkcije pred rimskim

posegom, ki jih tukaj povzemamo z namenom jasnega prikaza sprememb, ki so se zgodile pod vplivom rimske osvojitve. Ker je bil vpliv na tehnologijo največji na tiste lokalne skupnosti, ki so bile skoraj popolnoma odrezane od grških in drugih vzhodno azijskih vplivov, se osredotočamo na tehnološke spremembe v teh skupnostih z omejenim vplivom iz vzhoda.

Severna Afrika je imela pred rimsko osvojitvijo izrazito dvojno naravo agrarne produkcije. V okolici feničanskih mestnih držav na obalnem delu današnjega Tunisa, je prevladovalo razvito intenzivno poljedelstvo raznolikih kultur in sadežev, ki je bilo sposobno proizvesti zadostne presežke za vzdrževanje urbanega prebivalstva. Povsod drugod je prevladoval nomadski način proizvodnje, ki je šele v času rimske politične podpore lokalnim skupnostim proti Kartazanom postopno prehajal v naselitveni pastoralistični ekonomski tip.

V notranjosti in ob izolirani atlantski obali Iberskega polotoka, v celinskem delu severozahodne Galije in na britanskem otočju ter v goratih predelih Pirenejev je prevladoval naselitveni pastoralistični ekonomski tip lokalnih skupnosti, ki so bile zgolj delno stalno naseljene in večinoma še vedno vezane na svoje črede. V bližini gorskih in hribovitih področij so prakticirali sezonske migracije s svojimi čredami. V obalnih mediteranskih predelih Galije in Iberskega polotoka je obstajala mešanica starih grških in feničanskih kolonij, ki so imele klasično obliko mestnih držav z intenzivnim poljedelstvom. Lokalne iberske in keltske skupnosti na teh predelih so postopoma privzemale oblike bolj stalnih naselitev na okopanih in obzidanih naseljih, po navadi na hribih, ki so značilni po velikem delu notranjosti Iberskega polotoka in Galije. Kljub temu je bila stopnja migracij med keltskimi in iberskimi ljudstvi vsaj znotraj določene regije še vedno velika. Vsa omenjena ljudstva so imela osnovno tehnologijo železne dobe, torej razvito metalurgijo in znanje osnovne poljedelske produkcije, ki pa ni predstavljala temelja vsej kmetijski produkciji. Urbanizacija, kjer je obstajala, je vključevala zelo majhen delež vsega prebivalstva, delitev dela in specializacija se nista mogli razviti, produkcija večine dobrin pa je temeljila na samooskrbni, družinski ali klanski lokalno organizirani in izolirani ekonomiji (Cunliffe, 2018; Curchin, 2004).

Kot smo že obravnavali v podpoglavju o družbenih učinkih sprememb v agrikulturnem sektorju v rimski družbi, je rimsko kmetijstvo pred glavnimi osvajanji zgoraj naštetih področij že privzelo prevladujoče suženjsko in hkrati tudi tržno naravnost. S tem je doseglo velik dvig produktivnosti, ki sicer ni bil posledica neposrednih tehnoloških inovacij, temveč organizacijskih sprememb. Model prevladujočih neodvisnih majhnih kmečkih proizvajalcev, pri katerih lahko zaradi omejene zemlje posameznik za večji produkt dodaja zgolj svoje delo (mejna produktivnost le-teh pa ob omejeni zemlji strmo pada, zaradi česar je delo izjemno nekoristno porabljeno), se je postopno umikal čedalje večjemu deležu suženjskih plantaž, kjer je bilo zaposlenega toliko suženjskega dela, kolikor je bilo potrebnega, lastnik pa je bil zaradi tržne naravnosti k prodaji pridelkov bolj dovzeten za optimizacije delovnega procesa, nižanje stroškov in večanje dohodkov oz. donosov pridelka

(Erdkamp, 2005, str. 106-142; Kehoe, 2007, str. 555). Ta sistem je bil zelo dovzeten za implementacije boljših tehnik in uvajanje različnih izboljšav, posledično je produktivnost močno narasla. V naslednjih podpoglavjih obravnavamo konkretne tehnološke spremembe v rimskem agrarnem sistemu in njihov vpliv na agrarne sisteme osvojenih ljudstev.

3.2.2.2 Sprememba ekonomskih tipov in produktivnosti kmetijstva

Največja tehnološka razlika, ki je v času rimske oblasti doletela severozahodno Afriko, Galijo in Iberski polotok, je bila sprememba osnovnega ekonomskega tipa. Severno afriški del, ki pred rimskim posegom praktično ni poznal stalne naselitve, temveč različna razdrobljena nomadska plemena, je z rimsko osvojitvijo dosegel visoko stopnjo urbanizacije, delitve dela in je uspel producirati raznolike dobrine za izvoz (Curchin, 2004; Kehoe, 2007, str. 560; Kron, 2012, str. 165-166). Prav tako sta bila južni Iberski polotok in Galija pod rimskim vplivom deležna hitre rasti urbanega prebivalstva, čedalje intenzivnejše poljedelske tržne produkcije, rastoče monetarizacije lokalne ekonomije in predvsem rasti različnih specializiranih obrti in mestnih dejavnosti ter trgovine (Kehoe, 2007, str. 544).

Tudi sama rimska agrarna produkcija se je zaradi tržne naravnosti in ostalih neekonomskih pogojev (vojno opustošenje, velika smrtnost majhnih kmetov ali njihova dolgotrajna odsotnost na vojaških pohodih) hitro spreminjala. Zaradi rednega uvažanja žita iz kmetijsko visokoproduktivnih kmetijskih provinc, Sicilije in Egipta, se je določen del zapuščenih kmetij nadomestil s pastoralno tržno naravnano produkcijo, ki se je na več področjih kombinirala s poljedelsko produkcijo. Vino in olje sta predstavljala redno prehrano večine prebivalstva in sta bila množično producirana, del prehranske potrošnje premožnejšega urbanega prebivalstva pa je zajemal tudi meso, mlečne izdelke, zelenjavo, ribe in fermentirano ribjo omako. Študije ostankov kosti živine iz obdobja Rimljanov so pokazale, da je bila le-ta 20 cm višja in je tehtala kar dvakrat več kot živina v železni dobi ali srednjem veku. Težje in večje vrste živine so se do 4. stoletja n. št. razširile in v veliki meri izrinile manjše vrste tudi v Galiji pod rimsko oblastjo. (Kron, 2012, str. 158). Spur, Erdkamp in Goodchild (v Kron, 2012, str. 159) so pokazali, da so bili rimski donosi žita po količini neprimerljivi vse do moderne kapitalistične dobe. Tchernia (v Kron, 2012, str. 159) je s primerjavo donosov rimskih vinogradov, zabeleženih v zapisih Kolumele, pokazal na izjemno visoko produktivnost te panoge, ki jo je moderno vinogradništvo preseгло šele v 20. stoletju. Razlog za tako visoko produktivnost kmetijstva naj bi bilo mešano kmetijstvo, pri katerem je živinoreja vplivala na plodnost zemlje zaradi sistematičnega gnojenja (Kron, 2012, str. 159-160). Tudi produkcija sadja in oreščkov je bila v Rimskem imperiju obsežna in tržno naravnana, selekcija in križanje vrst pa sistematični (Kron, 2012, str. 164-165). Tudi produkcija vina se je razširila po vseh zahodnih provincah, celo na skrajni sever, kjer so ob izkopavanjih ruralnih vinogradniških posesti našli velike kotle, ki so jih najbrž rabili za fermentacijo grozdja, ki v hladnejši klimi ni moglo dozoreti (Leveau, 2007, str. 659; Kron, 2012, str. 162).

Poleg teh najsplošnejših tehnoloških, organizacijskih in družbenih sprememb moramo obravnavati tudi povsem konkretne praktične tehnološke izboljšave, ki so se zgodile v takrat najpomembnejših področjih pridelave in predelave hrane. Takšen primer izboljšave je naprava (lat. *vallus*), ki so ji iznašli v rimski Galiji, poganjala jo je živalska sila, z njo pa se je močno povečala produktivnost same žetve. Tehnološko najnaprednejši mlinci za žito in močno izboljšane preše za vino in olje so bile razširjene po velikem delu Rimskega imperija (Kehoe, 2007, str. 553; Kron, 2012, str. 170).

3.2.2.3 Izboljšave mletja žita

Žito je bila ena najpomembnejših prehranskih sestavin, mletje pa sestavni del produkcijskega procesa, ki je vodil do končnega produkta. Sam proces mletja je šel v antiki skozi različne faze napredka, ki so bistveno vplivale na samo produktivnost te dejavnosti (Schneider, 2007, str. 152-156; Wilson, 2002a). Homer kot najzgodnejši vir opisuje zelo zahteven in delovno intenziven proces drgnjenja težkega kamna na fiksni kamniti podlagi, ki je bil v uporabi v arhaični Grčiji. Arheološke najdbe iz klasične grške dobe (sredina 4. stoletja pr. n. št.) so pokazale že znatno izboljšavo. Še vedno je sicer šlo za drgnjenje kamna po kamnu, le da je bil zgornji težak kamen povezan z drogom, kar je olajšalo premikanje po površini fiksnega kamna zaradi navora. Iznajdba rotacije za potrebe mletja je odprla mnogo možnosti za nadaljnje izboljšave in je najbrž izvirala z zahodnega Mediterana. Z iznajdbo sta krožna kamna z rotacijskim gibanjem nadomestila gibanje sem in tja po površini, za kar je potrebno manj sile. Najdbe iz Pompejev, ostanki mozaikov in reliefnih slik dokazujejo zgodnjo rimsko uporabo oslov za pogonsko silo takšnih rotacijskih mlinov. S tem je bila dosežena bistvena izboljšava produktivnosti, saj je dolgotrajno, monotono in fizično zahtevno delo človek preložil na žival. Od 1. stoletja pr. n. št. naprej se je postopno začela uporabljati sila vode za pogon mlinov. Predpogoj za to je bila tehnologija zobatih koles, ki so nujna za prenos navora na mlinske kamne. Arheologija je v glavnem ovrgla staro prepričanje, da se je vodni mlin navkljub njegovi zgodnji iznajdbi začel uporabljati šele po razpadu rimskega cesarstva. Odkritih je bilo dosti posamičnih vodnih mlinov po vseh rimskih provincah, prav tako pa tudi večji kompleksi, kjer je bilo ob akvaduktih postavljenih več takšnih mlinov na enem kraju. Iz povedanega vidimo, da se je sama tehnologija v obdobju rimske države bistveno spreminjala, korak za korakom je napredovala in s tem odpirala nove tehnološke možnosti. Sprememba gibanja kamnov iz linearne naprej-nazaj oz. levo-desno v rotacijo je omogočila najprej nadomestitev človeškega dela z živalskim, nato pa ob dodatni implementaciji tehnologije zobatih koles še dodatno izboljšavo produktivnosti z vpeljavo vodnega pogona (Schneider, 2007, str. 152-156; Wilson, 2002a).

3.2.2.4 Izboljšave vinskih in oljnih preš

Poleg žita sta bila oljčno olje in vino dva najbolj množično proizvajanja produkta, preše pa so se skozi antiko vseskozi izboljševale (Schneider, 2007, str. 157-158). Najpreprostejša metoda za stiskanje grozdja je bila uporaba človeških nog, a že v času arhaične Grčije so

poznali tudi preše, ki so delovale na vzvod, na katerega so obesili težje kamne za dolgotrajnejši učinek pritiska. Zgodnje rimske izboljšave takšne preše, kot jih je opisal Kato, so delovale na vrvni vitel in dodatni vzvod, kar je podvojilo učinek vzvoda klasičnih arhaičnih preš. Heron (v Schneider, 2007, str. 157-158) je opisal tudi podobno prešo z dodatnim škripčevjem, kar je še zmanjšalo napor za prenos človeške sile na pritisk v preši. Pomanjkljivost vseh teh iznajdb se kaže v potrebi po neprestani človeški sili, ki je mehanizem držala pod pritiskom. To največjo pomanjkljivost je odpravila iznajdba preše na vijak, pri kateri je navor osnovne preše nastajal prek rotacije na tla pritrjenega lesenega vijaka, s tem pa nadomestil vrvne in ostale naprave, hkrati pa je pritisk v preši obstal tudi ob odsotnosti človeške sile. V 1. stoletju n. št. se je prednost uporabe vijaka izkazala za tako veliko, da dodatni vzvod ni bil več potreben, kar je sprožilo produkcijo veliko manjših preš, ki so prenašale silo prek lesenega vijaka vgrajenega v ohišje preše (Schneider, 2007, str. 157-158). Takšne preše so bile nekajkrat lažje in so zasedle mnogo manj prostora, v primerjavi s starejšimi izvedbami pa so zahtevale tudi veliko manj dela za večji izkoristek. To je vplivalo na njihovo dostopnost in transportne stroške. Učinek teh tehnoloških sprememb na produktivnost je bil nesporen.

3.2.3 Manufakturna tehnologija in njen razvoj

Človek je že od prazgodovine naprej skušal prilagoditi naravo in njene danosti lastnim potrebam, za kar je uporabljal predvsem roke in si pomagal z orodji. Že Vitruvius (v Humphrey, Oleson & Sherwood, 2003, str. 11) je ločil med napravami oz. stroji (lat. *machina*) in orodji (lat. *organum*). Stroje je označil za naprave, ki zmanjšujejo potrebno fizično silo (z uporabo vzvoda, škripčevja, ipd.) in velikokrat zahtevajo silo več ljudi, medtem ko orodja uporabljajo posamezni obrtniki specialisti na pameten način.

Velika večina dela, ki ni bilo neposredno del kmetijske produkcije, je bila skozi vso antiko organizirana obrtniško (Schneider, 2007, str. 149). Za rimsko družbo je še posebej veljala velika razdrobljenost manufakturnega sektorja, ki je bil sestavljen iz velikega števila različnih podizvajalcev, večinoma samostojnih svobodnih obrtnikov, ki so v nekaterih primerih zaposlovali tudi sužnje. Sužnji so največkrat opravljali fizično nekvalificirano delo, obrtniški mojstri pa temeljno obrt. Koncentrirane suženjske delavnice z jasno notranjo delitvijo dela so bile izjemna redkost (Kehoe, 2007, str. 562-563). Temeljni energetske viri manufakturne produkcije je temeljil večinoma na človeški delovni sili, ki si je pomagala z različnimi praktičnimi iznajdbami, kot so kovaški meh, stružnice, lončarsko kolo in različna specializirana orodja. Sicer so v nekaterih primerih že pred našim štetjem lahko opravljali rotacijsko gibanje s pomočjo živali, ki so pomagale pri mletju žita, dvigovanju vode za potrebe namakanja, mešanju testa, a je bila ta raba zelo omejena zaradi delikatnosti večine obrtniških del (Wilson, 2012, str. 151). Podobno je veljalo za uporabo vodne sile, ki so jo sicer rabili poleg mletja za trenje rude in v rudarstvu na sploh (Wilson, 2002a).

Ohranjeni ostanki pričajo o napredku manufakturnega sektorja, ki je skozi čas obstoja rimske

države doživel rast kompleksnosti, specializacije in tudi različnih konkretnih tehnoloških metod (Hawkins, 2012, str. 175). Za široko potrošnjo je bil zelo pomemben sektor keramično lončarske produkcije, prav tako izdelava amfor za transport vina in olja, gradbena obrt in produkcija tekstila.

Tržno naravnana produkcija keramike je v času rimskega cesarstva postala prevladujoč način produkcije in je izrinila stari način iberskih, keltskih in britanskih skupnosti, kjer so skupnosti pred rimsko osvojitvijo producirale keramiko v ozkih družinskih ali skupnostnih oblikah, predvsem za lastno uporabo (Kehoe, 2007, str. 560-564). Slednji se je tudi kasneje ohranil zgolj v najbolj izoliranih hribovitih in goratih ter od rek močno oddaljenih ruralnih pokrajinah. Večja stopnja specializacije je zato močno povečala produktivnost, kot tudi samo kvaliteto produktov. Tudi v afriških provincah se je v mestih in na podeželju vzpostavila produkcija lončarstva, od koder so se v 2. stoletju n. št. produkti izvažali v druge predele Sredozemlja.

Rimski producenti so že zelo zgodaj, v 7. stoletju pr. n. št., iz grškega sveta prevzeli lončarsko kolo, kar je močno olajšalo izdelavo lončarskih izdelkov, ki pa so bili naknadno posamično okrašeni (vgravirani relief ali poslikava gladkih površin), kar je zahtevalo dolgotrajno in natančno obrtniško delo. Izdelava posod z reliefno dekoracijo se je v času rimske države močno spremenila z uvedbo kalupov, ki so imeli na svoji notranji strani že vgravirano reliefno dekoracijo (Kehoe, 2007, str. 564; Schneider, 2007, str. 159-160). Tako je bilo s hkratno uporabo lončarskega kolesa in že izdelanega kalupa mogoče hitreje masovno proizvajati posode z identičnimi reliefnimi dekoracijami. Prav tako so se velikosti nereliefnih posod standardizirale, kar je olajšalo hrambo in transport, saj je omogočalo večji izkoristek prostora. Po 2. punski vojni so podpisi izdelovalcev na keramiki večinoma izginili, iz česar lahko sklepamo na večjo standardizacijo in večanje pomembnosti suženjskih delavnic napram individualnim obrtnikom (Morel, 2007, str. 505). V velikih centrih lončarske produkcije, ki so nastali v Galiji pod rimsko oblastjo, so bile zgrajene velike žgalne peči, ki so bile po dimenzijah nekajkrat večje od grških žgalnih peči. Nekateri izmed njih so imele kapaciteto, ki je dosegala 30.000 posod oz. krožnikov. Nekateri ostanki produkcijskih centrov keramike kažejo na uporabo večjih naprav za pripravo gline, iz česar lahko sklepamo na vsaj neko stopnjo kooperacije pri tistih fazah, pri katerih je učinek obsega in kooperacije ustvaril porast produktivnosti (začetna faza priprave gline in žganja posod). Žgalne peči je hkrati uporabljalo več različnih neodvisnih producentov, kar potrjuje tezo o zelo segmentirani in neodvisni obrtniški produkciji. Le-ti so po navadi surovine, večje naprave in žgalne peči najemali od veleposestnikov, na čigar zemlji so se nahajali.

Napredek v gradbeništvu in arhitekturi je spremenil način gradnje z dvema tehnološkima spremembama, gradnjo obokov in uporabo cementa (Schneider, 2007, str. 152, 162). Najbolj monumentalni zgled uporabe novih tehnik je rimski panteon, tempelj z največjo samostojno betonsko kupolo brez železne konstrukcije, zgrajen v začetku 2. stoletja n. št. Uporaba novih tehnik seveda ni imela zgolj estetskih posledic niti ni bila pomembna zgolj za monumentalne

državne gradnje. Močno se je povečala nosilnost in s tem odprtost notranjih prostorov, ki niso več potrebovali večjega števila podpornih stebrov. Olajšala se je gradnja mostov, ki so bili ključni za vzpostavitev boljše transportne infrastrukture, podobno velja za akvadukte, ki so omogočali redno dobavo vode naraščajočemu mestnemu prebivalstvu. Iz betona so bili zgrajeni oboki več mestnih trgov, prav tako so gradili zidove večjih zgradb iz betona in opek, ki so služile za postavitev kalupa, beton pa uporabljali celo za podvodne gradnje v pristaniščih. Gradbeništvo je bilo praktično skozi vse obdobje obstoja rimske države organizirano v obliki različnih neodvisnih obrti, kot so kamnoseki, izdelovalci opek, zidarji, tesarji (Hawkins, 2012, str. 179). Šele v 3. stoletju n. št. so se začele te obrti medsebojno povezovati v združbe (lat. *collegia*), ki pa vse do poznega cesarstva niso imele ekonomske funkcije (Garnsey, 1998, str. 77-80).

Tekstilna panoga se je za pridobitev surovin, podobno kot lončarstvo, zanašala na veleposestnike in različne pastoralne skupnosti. Večino tekstila je bilo sprva proizvedenega v ozkih družinskih okvirih, z rastjo urbanega prebivalstva pa se je povečevalo tudi število neodvisnih producentov tekstila (Kehoe, 2007, str. 565). Valjkanje sukna, tkanje na statvah in barvanje tkanine so bili v veliko mestih koncentrirani v posebnih četrtih, na kar kažejo izkopavanja v afriških provincialnih mestih. Iz tega lahko sklepamo na tržno orientirano produkcijo (Kehoe, 2007, str. 565). V tekstilni panogi vertikalne integracije ni bilo, večinoma je šlo za neodvisne producente, ki so svojo osnovno dejavnost dopolnjevali (še posebej ženske) z delom v eni od tekstilnih panog.

Rimska oblast je v zahodne province prinesla tudi razcvet rudarske panoge. Pomembno je bilo izkopavanje žlahtnih kovin, srebra in zlata, ter bakra, cinka, železa in svinca. Rudarstvo je bilo še posebej pomembno na Iberskem polotoku, kjer so bogati rudniki srebra omogočili monetarizacijo celotnega Rimskega imperija. Rimsko rudarstvo je bilo površinsko ali globinsko (Kehoe, 2007, str. 566-568). Pri površinski tehniki je bila ključna uporaba sile vode, ki so jo preusmerili iz rek ali pa zbrali v večji zbiralnik in sprostili v močnem curku na iskanem področju, da je izprala z zemljo prekrita pobočja in omogočila najdbo površinskih rudnih bogastev. Po izčrpanju površinskih najdišč pa je ostalo zgolj kopanje globokih rudnih jaškov. Ta proces je zahteval zelo veliko surovin in je bil zelo delovno intenziven, zato so ga opravljali večinoma sužnji. V enem izmed iberskih rudnikov naj bi jih bilo celo 40.000 (Leveau, 2007, str. 660). Porabljenega je bilo veliko lesa za podporne stebre in talilne peči, večina rude pa je bila izkopana z uporabo železnih lopat in krampov. Rudo so odstranjevali po več 100 metrov globokih ozkih jaških (Kehoe, 2007, str. 566-568). Veliko težavo je predstavljala odstranitev vode, ki se je nabirala v globini, kar se je opravljalo bodisi z arhimedovimi vijaki ali vodnimi kolesji, ki jih je poganjala človeška delovna sila. Ti sistemi so Rimljanom omogočili izkopavanje do 200 metrov pod podtalno vodno gladino.

Razvoj se je zgodil tudi v metalurgiji. Napredek arheoloških izkopavanj nam daje vpogled v vseprisotnost in obilje železa v vsakodnevnem življenju v obdobju rimskega cesarstva. Sam izvor surove železove rude je neznan, a analiza ostankov in analiza razpada ogljikovega

izotopa v centralni Galiji je pokazala na izjemen porast železarskih delavnic od sredine 1. stoletja pr. n. št. naprej (Leveau, 2007, str. 661). Raziskave nakazujejo tudi na veliko neenakost v regionalnem razvoju, kjer so na eni strani obstajala keltska ljudstva (Senoni), ki so opravljala predvsem primarno produkcijo železove rude, njihova naselbina pa ni imela uradnega rimskega statusa (lat. *vicus*), na drugi strani pa so obstajala bolj integrirane skupnosti (Haedui, Biturges), ki so imele status rimskih mest, rimsko urbano kulturo in tudi razvito železarsko obrt (Leveau, 2007, str. 661).

Specializacija in delitev dela sta postali najbolj izraziti pri produkciji luksuznih dobrin, kar lahko vidimo pri analizi zlatarske obrti, pri kateri se je produkcija ločila na več specializiranih postopkov. Ti so se nadalje razvili v povsem samostojne obrti (Hawkins, 2012, str. 179). Produkcija zlatih ali srebrnih luksuznih krožnikov je tako npr. zajemala več obrtniških specialistov: od tistih, ki so iz kovinskih lističev oblikovali posodo (lat. *vascularii*), odgovornih za graviranje (lat. *caelatores*), oblikovanje dekorativnih elementov in njihovo postavitvev (lat. *crustarii*), litje ročic in podstavkov (lat. *flaturarii*), do tisti, ki so končali s poliranjem končnega izdelka (lat. *tritores*). Rimski napisi kažejo na to, da večina teh specialistov ni bila zaposlenih v integrirani družbi, temveč je imela lastne obrtniške delavnice (Hawkins, 2012, str. 179).

Nasploh je bila najbolj celostna sprememba, ki jo je rimska družba prinesla različnim lokalnim skupnostim manj razvitih zahodnih provinc, povečanje količine obrtniškega dela, povečanje urbanega prebivalstva in s tem specializacije obrti. Vse to nasploh pomeni celosten porast produktivnosti produkcije. Na primeru centralnega Iberskega polotoka lahko na hitro ošvrknemo kompleksnost in dinamičnost tega procesa (Curchin, 2004). Zadnji dve stoletji pr. n. št. je rimska vojska s svojim povpraševanjem po hrani, železnih izdelkih, usnju in lončarstvu spodbudila razvoj ekonomije v okolici vojaških oporišč. Država je prevzela nadzor nad rudniki, v katere so investirali različni premožnejši posamezniki v okviru koncesijskih pogodb (Harris, 2007, str. 520). Lokalne kovnice so nastale z namenom plačevanja vojakom in za tributne dajatve, kar je vzpodbudilo monetarizacijo in cirkulacijo denarja ter dodatno vplivalo na razvoj obrti in specializacije s tržnim namenom. Kasneje je dolgotrajnejši mir prinesel nadaljnji ekonomski napredek, nasade oljk in vinogradov ter porast podporne izdelave lokalnih amfor za izvoz pridelka. Veliko je dokazov o povečani obrtniški specializaciji in povečani produkciji na področju tekstila in lončarstva (Curchin, 2004, str. 167). Kasnejše vzpostavitve kolonij so še pospešile urbano in podeželsko gradnjo stavb, cest in ostale infrastrukture, kar je pospešilo rast podpornih kamnolomov in žgalnih peči za produkcijo opek in apna (Leveau, 2007, str. 659). Prenos tehnologije je bil širok in jasno viden. Pri tem je izjemno težko določiti natančno mesto izvora in nosilca prenosa, saj součinkuje velika množica med seboj prepletenih dejavnikov razvoja.

Lahko povzamemo, da je razvoj tehnologije manufakturnih panog šel z roko v roki z razvojem urbanizma, širše delitve dela in lokalne trgovine, večina opravljenega dela pa je bila razdrobljenega v okvirih samostojnih obrti. Večje produkcijske kapacitete so si navadno

lastili veliki zemljiški lastniki, ki so jih neodvisnim proizvajalcem dajali v najem.

3.2.4 Človeške veščine in njihov prenos

Že Diodorus Sicilski (v Humphrey, Oleson & Sherwood, 2003, str. 13) je razumel, da so govor, socializacija in predvsem učenje tisti, ki omogočajo napredek »obrtni in umetnosti korak po koraku, kar izboljšuje vsakdanje življenje smrtnikov«. Ker je bila v antiki večina neketijskega dela opravljenega v obliki različnih obrti, pri katerih je posamezni obrtnik z individualnim orodjem oblikoval produkt, so bile poleg gole delovne sile pomembne njegova usposobljenost in veščine, kar ekonomisti imenujejo človeški kapital. Tudi rimska družba sama je jasno ločevala kvalificirano in nekvalificirano delo. Za obe obliki je imela ne samo različne izraze, temveč tudi različne pravne forme. Kvalificirano delo se je najemalo prek podjemne pogodbe (lat. *locatio conductio operis*), obrtniški mojstri pa so z dodatno bodisi suženjsko bodisi svobodno nekvalificirano mezдно delovno silo organizirali delo neveščih, ki so dali na voljo zgolj svoje mišice in napor, ne pa tudi veščine (de Ste. Croix, 1981, str. 179, 187, 189, 192-193; Kranjc, 2010, str. 618, 624-626, 629, 631-632).

Ker vse do konca rimskega cesarstva organiziranih obrtniških združb, ki bi spominjale na srednjeveške cehe, ni bilo, se je velika večina veščin vsake konkretne obrti reproducirala v njenih ozkih okvirih, v odnosu starejših obrtnikov do mlajših, in se tako prenašala iz roda v rod v obliki ustne in praktične tradicije (Schneider, 2007, str. 166). Ker je bila človeška veščina proizvodnja tista, ki je bila zelo pomemben faktor produktivnosti obrti in eden izmed pogojev večje specializacije, je bila v antiki difuzija konkretnih obrtniških veščin vsaj toliko pomembna, kot je bil pomemben prenos konkretnih tehnoloških izumov ter samih agrikulturnih tehnik. Prenos agrikulturnih tehnik bi tudi lahko zaradi preprostosti tehnik vsaj delno šteli k prenosu človeških veščin. Že pred obstojem rimske države, v zgodnjem 8. stoletju pr. n. št., je velika količina amfor in keramike v grškem stilu odprla razpravo o zelo verjetni prisotnosti korintskih obrtniških specialistov v mestih etruščanskih skupnosti. Le-ti niso na Apeninski polotok prinesli zgolj samih obrtniških, temveč tudi nekatere najširše elemente grške kulture, kot so ureditev mestne državnice in religiozne predstave (Cornell, 1995, str. 69).

Grški svet je bil pred vzponom Rimskega imperija bolj razvit v smislu konkretne tehnologije in obrti, zato je množično zaslužjevanje Grkov v 1. punski vojni in še prej v vojnah s Pirom že zelo zgodaj v rimski ekonomiji vzpostavilo pomemben in diferenciran suženjski trg, kjer je lahko cena za sužnja glede na njegovo usposobljenost nihala tudi do faktorja 10 (Bratož, 2007, str. 351). Popolno porušenje Korinta in zaslužjevanje prebivalstva je le en primer množičnega obsega zaslužjevanja Grkov (Bratož, 2007, str. 93-94). To je imelo za rimsko ekonomijo dve zelo pomembni posledici: (1) grško znanje različnih specializiranih obrti in širša praktična znanja so se hitro razširila po Apeninskem polotoku, saj so rimski lastniki močno cenili usposobljeno suženjsko delovno silo in ji tudi zaupali v upravljanje svoje premoženje; (2) rimski odnos do suženjstva kot institucije je bil povsem drugačen od grškega.

Grki so namreč suženjstvo razumeli kot naravno dejstvo, Rimljani pa kot družbeno okoliščino podrejenosti. Na to razlikovanje je najbrž močno vplivalo dejstvo rimskega zaslužjenja sicer naprednejših in kulturno bolj ozaveščenih Grkov, ki bi jih težko označili za sužnje po naravi. Prav razumevanje suženjstva je imelo izjemno pomembne posledice za nadaljnji razvoj rimske ekonomije, saj je bilo osvobajanje sužnjev v rimski družbi tako pogosto, do je morala država sprejeti zakon, ki je prepovedoval osvobajanje sužnjev pred njihovim dopolnjenim tridesetim letom, kasneje pa so omejili tudi osvobajanje v oporokah (Kranjc, 2010, str. 266). Ker so Rimljani praviloma osvobajali le sužnje, ki so bili specializirani obrtniki, upravljavci posesti oz. so bili izobraženi, le redko pa tiste, ki so delali na podeželju ali v rudnikih, je to pozitivno vplivalo na urbano ekonomijo, tako s stališča produktivnosti kot s stališča prenosa tehnološkega znanja in veščin. Ob obljudi svobode so namreč imeli kvalificirani sužnji visoko motivacijo delati dobro, deliti svoje sposobnosti in v nekaterih primerih celo z gospodarjevim imetjem samostojno razpolagati (lat. *peculium*) kot samostojni obrtniki. Velikokrat so se sužnji dodatnih veščin tudi priučili, če so bili prodani obrtnikom za pomočnike. Najbolj večji so se lahko priučili obrti in v okviru pekulija tudi samostojno služili dohodek, si z njim kupili svobodo in nadaljevali z obrtjo kot osvobodenci (Garnsey, 1998, str. 39; Treggiari, 1969, str. 88-141).

Prenos človeških veščin prek suženjskega trga je bil relativno velik. Splošno antično dejstvo velike lokalne omejenosti delovne sile, ki je zgolj ob izjemno redkih primerih potovala iz svojega mesta, zaradi česar je bilo onemogočeno širjenje veščin, je suženjstvo radikalno presekalo. Prav za suženjstvo je namreč značilna popolna odrezanost sužnja od njegovih lokalnih tradicionalnih okoliščin, lokalnih trgov in družbenih vezi ter njegovo prisilno poblagovljenje, ki ga spremeni v lastnino (Finley, 1980, str. 74; Patterson, 1982, str. 5-10, 31). Suženjski trg je tako (prav nasprotno od trditve velike večine antičnih zgodovinarjev) ustvaril pogoje za prenos veščin, ki v pogojih svobodnega obrtniškega dela zaradi lokalne omejenosti trgov, še posebej mestnih in obrtniških, preprosto ne bi bil možen.

Prenos človeških veščin je bil velik tudi ob procesu kolonizacije. Če so nekatere naprednejše grške tehnike prek grških kolonij postopno osvojile Apeninski polotok še pred rimsko republiko, je bil rimski kolonizacijski proces mnogo bolj sistematičen pri integraciji lokalnih ljudstev in s tem pri širjenju boljših agrikulturnih in obrtniških tehnologij ter veščin. Še posebej to velja za kolonije, ki so bile namenjene upokojenim vojakom, kar je že na sebi predpostavljalo integracijo z lokalnim prebivalstvom, in so doživljale hiter porast urbanega prebivalstva, ki ni pojasnljiv z rodnostjo (Brunt, 1971a, str. 234-264). Dejstvo, da je Rimljanom in latinskim zaveznikom, ki so predstavljali kulturno in lingvistično manjšino, uspelo latinizirati in s tem lingvistično poenotiti Apeninski polotok in različna italska ljudstva, kasneje pa še kulturno romanizirati široka področja keltskih, iberskih in severno afriških skupnosti, kaže na še posebej tesno integracijo, ki jo je rimska država ustvarila z obširnimi sistemom kolonij. To je nedvomno vplivalo na pretok veščin in tehnik k lokalnim skupnostim, kar je imelo za posledico velik dvig produktivnosti ekonomije kot celote.

3.3 Trgovina v rimskem svetu od 2. stoletja pr. n. št. do 2. stoletja n. št.

3.3.1 Trgovci in trgovinski agenti

Podobno kot obrt je tudi distribucija dobrin od producentov do potrošnikov potekala segmentirano v več korakih. Zgolj nekateri izmed njih so zajemali preprodajo dobrin prek različnih trgovcev. Majhni kmeti so večinoma sami na mestne trge tovorili svoje presežke, tudi veliki kmeti so velikokrat sami izvajali transport lastnih pridelkov do večjih pristanišč ali mestnih središč, kjer so pridelek lahko prodali trgovcem. Razpolagali so z mulami, osli, vozovi, nekateri tudi z ladjami, pri čemer so nekateri veliki lastniki ob morju na lastnih posestvih celo gradili pristaniške priveze.

Pomorska trgovina je potekala prek trgovcev različnih slojev. Ni bil vsak kapitan trgovske ladje tudi trgovec, ki bi živel od kupovanja in prodajanja blaga. Veliko je bilo lastnikov in kapitanov ladij, ki so kot podizvajalci prevažali tuje blago na bodisi svojih bodisi tujih ladjah. Fleksibilnost pravnih oblik je omogočala najem celotne ladje, vključno s posadko, najem zgolj določenega dela prostora ladje ali pa zgolj storitev posadke in opravljanja transporta z lastno floto. Tako je ladjar pogosto hkrati prevažal lastno blago ob tujem (Morley, 2007, str. 584). Večji trgovci so lahko imeli stalne predstavnike v nekaterih pristaniščih, podobno velja za ladijske lastnike (Finley, 1987, str. 140). Zaradi omenjenih dejstev je težko povsem jasno ločiti dodatnega neodvisnega trgovskega posrednika od odvisnega agenta večjega trgovca ali ladijskega lastnika.

V določenih dalj časa trajajočih obdobjih rimske države je bilo senatorjem (najbogatejši aristokratski eliti) lastništvo ladij prepovedano, predvsem zaradi konflikta interesov, saj je država v več primerih neposredno subvencionirala izgradnjo ladij in ladijski transport. Lastniki ladij večjih ladijskih flot so bili večinoma iz premožnega ekvitskega stanu; ti pa ladij niso upravljali neposredno, temveč so jih oddajali proti plačilu ladijskim kapitanom in posadkam nižjega statusa (Garnsey & Saller, 2015, str. 75; Temin, 2013, str. 102). Dobičkov iz tveganega ladijskega transporta elita ni pridobila na račun svojega neposrednega lastništva ladijskih flot, temveč prek denarnih posojil za ladijski promet, ki so nudili najvišji donose, hkrati pa je s tem najpremožnejši senatorski razred zaobšel prepoved ukvarjanja z ladijskim transportom. Na ta način so se zavarovali pred tveganjem in ohranili svojo rentniško naravo. Ob premožnejših ekvitih, ki so pogosto v lasti imeli več ladij, je bilo veliko tudi lastnikov posamične ladje, ki so samostojno trgovali ali oddajali svojo storitev v najem.

Tržna distribucija dobrin do končnih potrošnikov je potekala predvsem v mestih. V manjših mestih je večinoma potekala brez posrednikov (Finley, 1987, str. 141). Manjši kmeti so svoje presežke prodajali sami na periodičnih trgih v mestnih središčih, pri večjih lastnikih pa je prodaja velikokrat lahko potekala kar na njihovih posestvih ali pa je bil prodajalec lastnikov agent (Varro, 1954, 1:16:3). V večjih mestih je proces zajemal daljšo verigo posrednikov, trgovcev na drobno, lastnikov mlinov, pekarn, krčem (Morley, 2007, str. 584-586; Temin,

2013, str. 103). Velikokrat je bilo toliko trgovskih posrednikov med proizvajalcem in mestno tržnico, da posamezni posrednik ni mogel zaslužiti dovolj za dvig svojega ekonomskega statusa nad povsem povprečnega svobodnega prebivalca. Veliko število posrednikov v mestni trgovini dokazuje tudi Hadrijanov zakon o nadzoru cen rib, katerega namen je bil omejiti dovoljeno število posrednikov (Morley, 2007, str. 584-586).

Trgovci na drobno so bili večinoma nizkega statusa, osvobojeni sužnji ali revno kmečko prebivalstvo, ki se je zateklo v mesta, trgovci na debelo pa so bili bodisi premožneži, ki so si lastili večje ladijske trgovske flote, katerih izgradnjo je posredno subvencionirala tudi država, bodisi manjši samostojni ladijski kapitani, odvisni od dragih finančnih posojil. Zato ne čudi Ciceronova trditev, da je zanj zgolj trgovina na debelo vredna dobrega rimskega državljana (Ciceron, 2011, 1:42:151). Zgolj s to so se namreč ukvarjali veljaki in tudi plačevali visoke obresti, večina vsakodnevnih trgovine, prepuščene revnejšim svobodnjakom nizkega statusa, pa je bila manj privlačna za moralističnega aristokratskega veljaka, saj je bila tako razdrobljena, da si rentniška elita ni mogla od nje obetati dodatnega zaslužka. Možnost pretvorbe dejavnosti v rentniški dohodek pa je za Cicerona in rimsko elito nasploh predstavljal temelj presoje med dobro, vredno in slabo, nepotrebno dejavnostjo. Zelo podobno se danes profitabilnost vzpostavlja kot merilo dobre ali slabe dejavnosti, kar za razliko od rimske družbe odraža dominantnost kapitalističnih razmerij.

3.3.2 Karakterizacija trgovine

Danes je ena izmed temeljnih delitev pri preučevanju trgovine, delitev na notranjo in zunanjo trgovino. Ker je Rimski imperij venomer spreminjal svoje meje, obmejna ljudstva na različne načine postopno politično integriral kot neodvisne zaveznike ali klientelne države, so bile meje v primerjavi s kasnejšimi mejami nacionalnih držav bistveno bolj nedorečene. Temu navkljub lahko ocenimo zunanjo trgovino Rimskega imperija.

Zunanja trgovina je potekala na dva načina: (1) ob teritorialnih mejah imperija, kjer je imela rimska družba stik z manj razvitimi plemenskimi skupnostmi, je prek zunanjih meja venomer potekala določena izmenjava, ki pa je bila z izjemo trgovine s sužnji in luksuznih dobrin relativno lokalno omejena; (2) Prek morja je imela rimska elita dostop do zelo širokega nabora dobrin iz daljnih krajev, npr. Arabskega polotoka in Indije, od koder so uvažali začimbe, dišave, kadila in druge eksotične predmete v zameno za različne rimske produkte (Morley, 2007, str. 583). Zunanjo trgovino dokazujejo najdišča različnih rimskih lončarskih, železnih, steklenih in drugih izdelkov ter denarja izven imperija.

Zaradi spreminjanja meja in izjemno velikega teritorija, ki je na vrhuncu rimskega imperija spadal pod enotno državo, preučevanje trgovine v smislu delitve na notranjo in zunanjo ni plodno. Bolj smiselno je trgovino preučevati v razdelitvi med lokalnimi, regionalnimi in globalnimi trgovinskimi tokovi, ne glede na to, kaj natančno je obsegala rimska teritorialna oblast. Pri tem koncept lokalne trgovine omejimo na približno takšno območje, ki bi imelo

navkljub relativni izolaciji (odsotnosti morske in rečne povezave ter boljše cestne infrastrukture) še vedno določen kopenski trgovski stik. Regionalni trg obravnavamo tam, kjer je bila prisotna določena specializacija na širšem področju, kar je pomenilo višjo stopnjo ekonomske integracije in rednejše regionalne trgovske tokove po celotnem območju. Globalne trgovinske tokove pa ločimo od ostalih po tem, da gre za daljše, večinoma izključno pomorsko trgovanje med različnimi regijami. V razmerah staroveške razvitosti lahko brez težav govorimo o začasni globalizaciji in integraciji različnih regij vsaj v omejenem smislu v enotno gospodarsko območje. Dejstvo, da je trgovanje potekalo znotraj ene države, pa ne more zanikati globalnosti trgovinskih tokov, ki so potekali po takrat izrazito lokaliziranem Mediteranu.

3.3.3 Lokalna trgovina

Kmečko prebivalstvo, ki je v antiki vedno in v vseh regijah predstavljalo veliko večino vsega prebivalstva, je bilo v zelo majhni meri integrirano v globalne in regionalne trge (Erdkamp, 2005, str. 55-105). Večina samostojnih kmetij je skušala doseči samooskrbo pri čim večjem naboru svojih potreb. Majhni kmeti svoje zemlje niso uporabljali za intenzivno monokulturno produkcijo tržnih dobrin, kot sta vino ali olje, temveč so gojili več poljščin, da bi se izognili odvisnosti od nepredvidljivih in nestabilnih tržnih cen ali naravnih katastrof. To še toliko bolj velja za izolirana področja, kjer ni bilo dostopa do boljših transportnih povezav.

Kmeti so prodali zgolj majhen delež svojega produkta, da bi lahko bodisi nakupili tiste dobrine, ki jih ne proizvajajo sami, npr. železno orodje ali velikokrat tudi lončeno posodje, bodisi dobili denarna sredstva, potrebna v primeru denarnih davkov, kar se je v provincah zgodilo po 2. stoletju n. št., ali denarnih rent v primeru zakupa. To je pomenilo, da so morali sami na lastne stroške nositi pridelek do najbližjih mestnih trgov in ga prodati na enem od periodičnih trgov (lat. *nundinae*) bodisi neposredno končnim potrošnikom bodisi lokalnim trgovcem (Morley, 2007, str. 582-583). Čeprav je bil presežek, ki ga je na mestnem trgu prodajal posamični kmet majhen, je bil agregatni učinek večinskega kmečkega prebivalstva na prehransko dobavo lokalnim mestom bistven. Prav tako naj bi bilo povpraševanje lokalnega kmečkega prebivalstva po manufakturnih izdelkih mest sicer zelo majhno, agregatno pa je predstavljalo pomemben delež celotne potrošnje določenih izdelkov (Hopkins, 1978, str. 18). Razpršena dobava kmečkega prebivalstva je le izjemno redko končala izven najbližjih lokalnih mest, kar velja ne glede na integriranost lokalnega okolja v globalnega. Vzrok lahko najdemo v tem, da je to zahtevalo zveze in poznanstva z večjimi trgovci, ki pa so bile omejene na večje zemljiške posestnike. Ti so proizvajali s tržnim in ne le samooskrbnim namenom, zaradi česar so bili trgovcem na razdalje bolj zanimivi.

Na področju antične ekonomske zgodovine je potekalo več tipičnih razprav o razmerju med mestom in deželo, ki smo jih že omenili v prvem poglavju. Pri tem vprašanju je najbolje zavreči posplošitev, ki večino antičnih mest umešča v določen idealni tip, in priznati, da

porast arheoloških dokazov priča o relativno raznolikih funkcijah mest in njihovih trgovinskih odnosih z lokalno okolico (Wilson, 2002b, str. 231-238; Garnsey & Saller, 2015, str. 3). V mestih so na eni strani živele zemljiške rentniške elite, ki so s svojo potrošnjo ustvarjale povpraševanje po storitvah in luksuznih dobrinah, katerih produkcija in izvajanje je nudilo kruh določenemu delu mestnega prebivalstva. Bolj kot je bilo mesto pomembno znotraj regije ali province, bolj prisotna in bogatejša je bila v njem prebivajoča elita, torej večja je bila luksuzna potrošnja. Primer predvsem potrošnega mesta je bil seveda Rim. Na drugi strani pa obstaja vse več dokazov, da je bila sicer razpršena in segmentirana manufakturna produkcija večinoma v obliki obrtniških delavnic tudi vir dohodkov mestnega prebivalstva. Tudi mesto je torej okoliškemu podeželju nudilo produkte in storitve. Izmenjava je bila vsaj delno recipročna.

Če je bilo večinsko svobodno kmečko prebivalstvo le delno integrirano v lokalne trge, je bila na drugi strani večina svobodnega mestnega prebivalstva, ki niso bili manjšinska aristokratska rentniška elita, precej bolj odvisna od lokalnega trga, saj so svoj produkt v celoti namenjali trgu in niso imeli možnosti razpršiti svojega dela v različne produkte kot samooskrbni kmeti. Stopnja lokalne trgovine je bila tako nujno odvisna od stopnje urbanizacije same. Predeli, ki so imeli zelo majhen delež urbanega prebivalstva in nizko stopnjo razvitosti delitve dela, so med seboj lokalno trgovali v veliko manjši meri kot predeli, ki so bili posejani z veliko avtonomnimi mesti, v katerih je živel za takratne razmere velik del vsega prebivalstva. Kot smo že pokazali v podpoglavju 2.1.4, je bil neposredno s stopnjo urbanizacije in stopnjo razvitosti lokalne tržne ekonomije povezan porast večjih tržno naravnanih kmetijskih posesti, na katerih so delali sužnji. Takšne kmetijske posesti so spreminjale podobo podeželja na način, da so lokalno in tudi globalno trgovino še povečevale, saj se je povečal delež kmetijskega pridelka, namenjenega tržni realizaciji, ob čemer se je povečevalo tudi urbano mestno prebivalstvo.

O lokalni trgovini moramo dodati še: pogosto je na veliko področjih, tudi če jih opazujemo zelo ozko in lokalno, obstajala velika lokalna raznolikost v razvitosti, urbanizaciji in civiliziranosti. Lokalna trgovina je tako velikokrat potekala med razvitejšimi, bolj urbaniziranimi skupnostmi in ljudstvi z okoliških hribov in gora, ki so komaj poznala razvite poljedelske oblike in so se preživljala predvsem s pašništvom in lovom, pomanjkanje zemlje pa so reševala s plenilskimi roparskimi vdori v bolj rodovitne doline (Garnsey & Saller, 2015, str. 26). Izmenjava med njimi je odražala neenakost v razvitosti v tem, da so slednji trgovali produkte z »nizko dodano vrednostjo«, kot so les, živalske kože, črede, volna, mlečni izdelki, oglje, sužnji (pridobljeni iz medsebojnih spopadov), prvi pa produkte z »visoko dodano vrednostjo«, kot so vino, olje, tkanina, železni in luksuzni izdelki (Morel, 2007, str. 499-500). Podobne vzorce lahko opazimo tudi kasneje v času cesarstva znotraj manj razvitih provinc, če opazujemo trgovino med novo urbaniziranimi provincialnimi centri in izoliranimi deli, ki jih je mestni razvoj zaradi tega ali onega razloga zaobšel. Takšna oblika nesimetrične trgovine sama na sebi ni spodbujala konvergence, saj ni posegla v sam produkcijski model nerazvitih ljudstev. Če ni razvitosti spodbudil kateri izmed ostalih

faktorjev, npr. razvoj lokalne trgovine zaradi povpraševanja lokalnih vojakov, ustanovitev kolonije in integracija, so ta ljudstva ostala izolirana skozi celotno obdobje rimskega cesarstva ali pa so bila že zgodaj poražena in zaslužnjena (npr. Samniti na Apeninskem polotoku).

Kratek kronološki očrt nam bo pokazal, da se je v času od nastanka republike do poznega cesarstva stopnja lokalne trgovine na področju Iberskega in Apeninskega polotoka, Galije ter severne Afrike močno povečala. Dokler v zahodnem Mediteranu dominacije niso prevzeli Rimljani, so lokalno trgovino spodbujale stare feničanske kolonije pod vplivom kartažanskih izvoznih produktov. Tudi stara fokajska kolonija Masalija je s svojimi mesti ob obali današnje Francije in Katalonije trgovala z lokalnimi keltskimi in iberskimi skupnostmi. Ta trgovina je bila nesimetrična; lokalne skupnosti so trgovale kože, les in sužnje, grške in kartažanske kolonije pa vino, olje in luksuzne izdelke. To je vplivalo na postopno spreminjanje potrošniških vzorcev lokalnih skupnosti ter na povečano cirkulacijo dobrin vsaj med privilegirano lokalno elito, a učinki niso prodrli v notranjost celine. Na Apeninskem polotoku je v istem obdobju, od 5. do 3. stoletja pr. n. št., rimska država iz začetne pozicije majhne latinske mestne državnice konsolidirala oblast nad vsemi okoliškimi italskimi, etruščanskimi in grškimi skupnostmi z vzpostavitvijo mreže zavezniških in podrejenih mest ter množice rimskih in latinskih kolonij. S tem je pacificirala široko in precej razvito urbano področje ter vzpostavila ugodne pogoje za razvoj lokalne trgovine, ki je s časom in nekaterimi ključnimi spremembami v kmetijstvu prerasla tudi v regionalno.

Apeninski polotok je postal enotno gospodarsko območje, še posebej njegova najbolj razvita urbana zahodna obala. Pomembno vlogo pri vzpostavljanju pogojev lokalne trgovine je v rimskih provincah odigrala rimska vojaška prisotnost. Rimski vojaki, od 2. stoletja pr. n. št. naprej plačani v denarju, so namreč ustvarjali povpraševanje po produktih in storitvah, kar je v okolici vojaških oporišč spodbudilo rast specializacije in delitve dela ter neformalnih urbanih središč, ki so postajala center lokalne trgovine in so postopno s širjenjem integrirala lokalno prebivalstvo. Prve rimske kolonije izven Apeninskega polotoka so bile namenjene prav upokojenim vojakom v španskih provincah, ki so še povečale urbanizacijo in s tem nivo lokalne izmenjave. Po nastanku cesarstva se je število rimskih naselbin zunaj Italije močno povečalo, zgoraj opisani učinek vojaške prisotnosti na lokalno trgovino pa se je iz Iberskega polotoka preselili v Galijo in Porenje. Province so v 2. stoletju n. št. doživele močan porast urbanih središč, specializirane obrti in povečan delež tržno naravnane kmetijstva, z vsem tem pa znaten dvig lokalne trgovine.

Pokazali smo na zelo raznolike pogoje lokalne trgovine, ki je v manjši ali večji meri obstajala po celotnem Mediteranu. Šele dovolj razvita lokalna trgovina je bila predpogoj za nastanek pomembnejših globalnih trgovskih tokov in regionalnih ekonomskih integracij.

3.3.4 Regionalna trgovina – območje današnje Italije

O regionalni trgovini ne govorimo kot o konkretnih trgovinskih tokovih, temveč predvsem kot o integraciji širšega območja v skupne regionalne trge. Trdimo, da je v starem veku prišlo do zadostne regionalne integracije, da lahko (vsaj pogojno) govorimo o integriranih lokalnih trgih in enotnem ekonomskem območju zgoj na področju današnje Italije po obdobju pozne republike. Italija je imela drugačen status kot province. Bila je izvzeta iz zemljiških davkov, prav tako je bilo večini italjskih, etruščanskih in starih grških mest v 1. stoletju n. št. podeljeno državljanstvo; Italija je bila politično in družbeno integrirano območje. V tem pod poglavju raziskujemo, do kakšne mere se je zgodila ekonomska integracija.

O integraciji lokalnih trgov v regionalne lahko govorimo takrat, ko se med različnimi mesti pojavi določena specializacija in s tem medmestna, regionalna delitev dela. O tem pojavu zelo dobro priča Kato, ko svetuje glede nakupov različnih dobrin v različnih mestih Apeninskega polotoka: »Tunike, toge, odeje in čevlje je najbolje kupiti v Rimu; železno orodje, kose, krampe, lopate, sekire, vprege, ornamente in verige v mestih *Cales* in *Munturnae*; lopate in peščenjak v mestu *Venafrum*, vozove in vprege v mestu *Suessa* ali v pokrajini *Lucania*; kozarce in posode v Albi in Rimu. Rimski plugi bodo dobri za težko zemljo, Kampanjski za črno ilovico. [...] Naslednja mesta so najboljši trg za naslednje produkte: oljne preše v Pompejih in na Rufriusovem dvorišču ob Noli; žebli in drogovci v Rimu; vedra, vinske in oljne amfore, lončeni vrči, bakrene posode v mestih *Capua* in *Nola*; kampanjski koši iz Kapue bodo uporabni, prav tako tam dobiš vse vrste vrvi; [...]« (Cato, 1954, 135:1-3).

Iz Katonovih nasvetov večjim zemljiškim posestnikom, naj kupujejo v različnih mestih, vidimo, da so že v času republike z vzponom tržno usmerjenega kmetijstva lokalni trgi treh najpomembnejših in najbolj integriranih pokrajin (Etruria, Campania, Latium) postajali vse bolj regionalni (Morley, 1996, str. 159-183). Poleg tega so tudi nekatera bolj oddaljena mesta postala znana po specifičnih izdelkih, npr. etruščansko mesto Arretium je bilo znano po rdeče glaziranem lončarstvu, Puetoli po obširni trgovini z železnimi izdelki, Patavium (danes Padova) po volnenih oblekah (Harris, 2007, str. 537), Pompeji pa so sloveli po svoji pridelavi fermentirane ribje omake (lat. *garum*), ki se jo je uporabljalo kot začimbo, ob čemer so predelovalci izkoristili bližino solnih ravnin (Wilson, 2002b, str. 235-236).

Niti Padska nižina in njeni severni gorati predeli niso bili izvzeti iz nastajajočega regionalnega trga. Obseg javnih del, ki so ustvarila infrastrukturo, potrebno za ekonomsko in politično integracijo, je bil obsežen že v obdobju srednje in pozne republike. Strabo opisuje, kako je bila Padska nižina večinoma močvirje, a je rimska oblast izsušila ravnice in prekopala plovne kanale po reki Pad vse do Parme (Harris, 2007, str. 518). Že Plinij je pisal o dostopnosti vseh produktov z morja globoko v notranjosti Padske nižine in o tem, da so večino svinjine v Rim dobavljali iz notranjosti Padske nižine, da je večina italjskih gospodinjstev nosila obleke iz ligurske volne in da je bil Patavium vir različnih luksuznih oblačil, pokrival in preprog, sicer za omejeno klientelo (Garnsey, 1998, str. 46-47). Transport je do oddaljenih krajev že potekal preko morja in rečnih kanalov, kar ne velja za svinjino iz

Padske nižine. Ta je v Rim prišla po cesti, kar postavlja pod vprašaj vztrajanje stare šole antične ekonomske zgodovine pri apriorni neefektivnosti cestnega transporta. Če je bilo povpraševanje zadostno (Rim je imel okoli milijon prebivalcev, predvsem pa veliko koncentracijo zemljiške elite in premožnežev), je bila kopenska trgovina na večje razdalje tudi donosna, še posebej pri transportu produktov z »višjo dodano vrednostjo« (Harris, 2007, str. 535). Po drugi strani pa postopen razvoj istrske produkcije olja kaže na to, da dovolj velika stopnja razvoja lokalne produkcije lahko odpravi potrebo po daljših, regionalnih trgovinskih tokovih. Pred romanizacijo Istre in njeno vključitvijo v rimsko državo je obstajala znatna trgovina olja iz Apulije na skrajnem jugovzhodu Apeninskega polotoka v Padsko nižino. Ob porastu produkcije olja v sami Istri pa je ta trgovina zamrla (Garnsey, 1998, str. 48).

Vidimo, da se pri vzpostavljanju regionalnih trgov odraža temeljna lokalna razdrobljenost, ki je posledica dražjega kopenskega transporta. Ta omejuje dostopnost večine specializiranih lokalnih produktov na vseh regionalnih trgih; npr. boljše preše so bile iz Pompejev, a so se tudi prodajale zgolj tam, kot kupec si sicer lahko do najosnovnejšega orodja prišel povsod, ne zgolj tam, kjer naj bi bilo najboljše. To je revnejše majhne kmete, ki so bili s svojim časom in transportnimi sredstvi močno omejeni, omejilo na nakupe zgolj lokalno dostopnih dobrin, premožnejši, tržno naravnani večji posestniki pa so si lahko prek svojih agentov, podrejenih sužnjev ali klientov, brez večjih težav privoščili nakupe na širšem regionalnem trgu. V splošnem so bili zato regionalni trgi nepopolni, saj so poleg večjih posestnikov skozi ves stari vek obstajali manjši, neodvisni kmeti, ki so se osredotočali na samooskrbo in kvečjemu trgovali manjše presežke na lokalnih trgih. To pomeni, da so bili iz regionalnih trgov popolnoma izvzeti (Erdkamp, 2005, str. 55-105). Vsestranska specializacija dela med mesti zato nikoli ni mogla postati absolutna, saj so morala vsa mesta nuditi razvejano ponudbo za lokalno okolje. Regionalno povpraševanje je predstavljalo zgolj del vsega povpraševanja, ki je vztrajno raslo z razvojem tržnega veleposestniškega modela kmetijstva skozi obdobje pozne republike in zgodnjega cesarstva, zaradi česar je rasel tudi sam regionalni trg.

Osnovno gonilo pojava regionalnega trga je bila poleg regionalnega povpraševanja večjih zemljiških posestnikov tudi raznolikost lokalnih geografskih, ekonomskih in drugih dejavnikov, ki so prečili regijo. Tako je ključna za razumevanje regionalnih trgov med drugim tudi geografska neenotnost in klimatska nehomogenost regije ter neenakomerna razporeditev rudnih nahajališč in ostalih surovin (Horden & Purcell, 2000, str. 123-202). To je ustvarilo stabilne in dalj časa trajajoče primerjalne prednosti in trgovinske tokove, ki so bili posledica neenakomerno razporejenih naravnih nesreč, ki so vplivale predvsem na produktivnost kmetijstva. Primer vzpostavitve istrske produkcije olja, ki je zadušila širšo regionalno trgovino, kaže, da kjer ni bilo neenakomerne razporeditve surovin, klimatskih pogojev ali kakšnega drugega lokalno specifičnega faktorja, je regionalno trgovino slej ali prej nadomestila bolj lokalna produkcija in trgovina.

3.3.5 Globalna trgovina

3.3.5.1 Splošno o globalnih trgovinskih tokovih

Že Philo Aleksandrijski (2002, 7:47), Grk, ki je živel v Rimskem imperiju, je pisal o globalnih trgovinskih tokovih in njihovem temeljnem mehanizmu: »Najboljša in največja umetnost je umetnost vladanja, ki povzroči obdelanost vse dobre zemlje tako v nižinah kot na višavjih in ki napravi vsa morja varno plovna za trgovske ladje polne tovara, da vpliva na menjavo dobrin, ki jih države v naravni želji po medsebojnem prijateljstvu vračajo druga drugi, prejemajo, kar jim primanjkuje in pošiljajo v zameno tisto, česar imajo preveč.« Če zgolj pomislimo na milijonsko prebivalstvo Rima, sestavljenega med drugim iz mnogoštevilnih premožnih veljakov in aristokratov, agregatnega povpraševanja celotnega mesta preprosto niso mogli zadovoljiti niti lokalni niti nepopolni regionalni trgi. Že samo za preživetje glavnega mesta so morali iz različnih predelov Mediterana obstajati globalni tokovi dobrin. V tem smislu rek »Vse poti vodijo v Rim.« dobi tudi ekonomsko dimenzijo. Zavedanje ekonomske integracije med različnimi deli države je spodbudilo tudi prepričanje o pomembnosti pogojev trgovine. Tako je bil Plinij Starejši izjemno navdušen nad dobrinami, ki so se iz vsega sveta stekale v večno mesto, a hkrati zaskrbljen nad porastom potrošništva (Vivenza, 2012, str. 34).

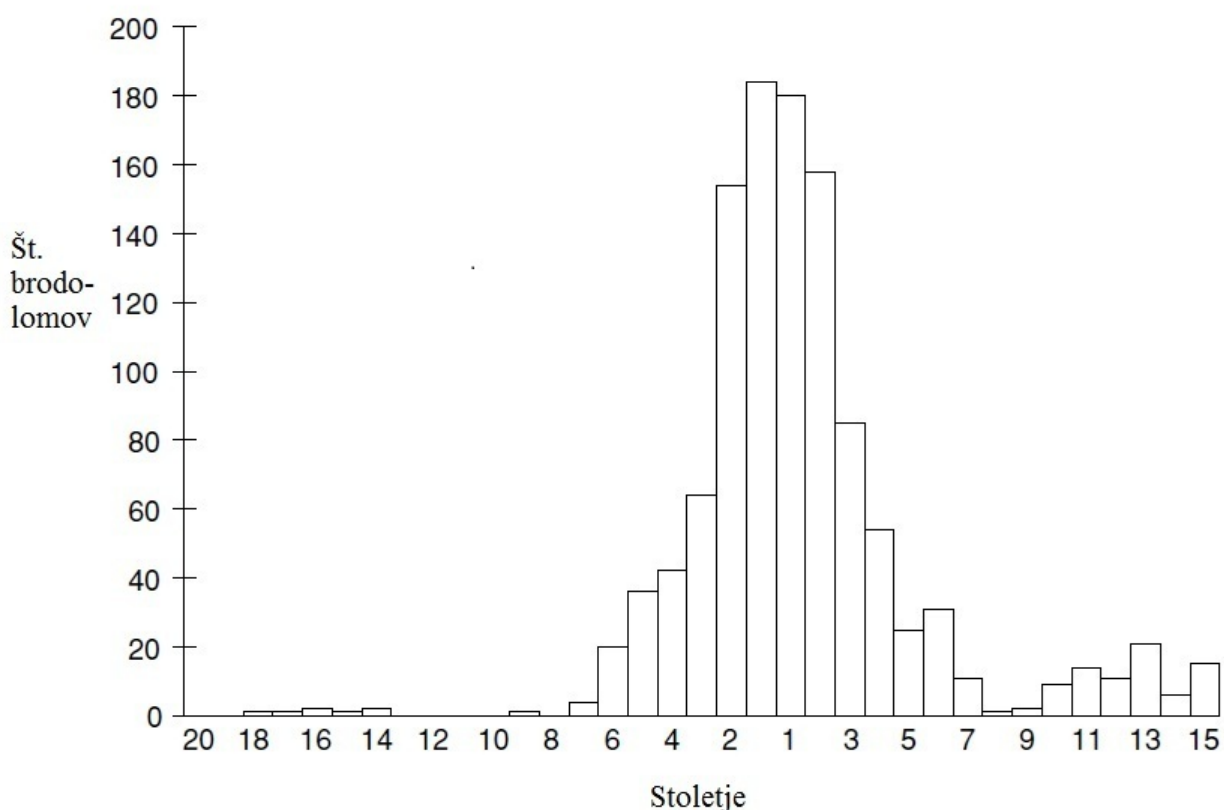
Povzemimo najbolj ključne dokaze, iz katerih lahko sklepamo na obstoj globalnih trgovskih tokov, njihovo velikost in spreminjanje njihove pomembnosti skozi čas. Eden najbolj pogosto citiranih dokazov o močno povečani pomembnosti globalnih trgovinskih tokov je močan porast odkritih brodolomov trgovskih ladij. V obdobju od leta 200 pr. n. št. do 200 n. št. je bilo odkritih več brodolomov, kot v kateremkoli drugem obdobju vse do 16. stoletja (slika 1). Ker se je v tem obdobju ladjedelska tehnika kvečjemu izboljševala, prav tako pa se je močno izboljšala varnost na morju z omejevanjem piratov in vzpostavitvijo nespornega gospodarja celotnega morja, lahko številčni porast brodolomov pripišemo zgolj porastu morske trgovine. Največ odkritij je bilo na mediteranskih obalah Španije in Francije, kar v povezavi z znanimi pisnimi in epigrafskimi dokazi o rimski trgovski dejavnosti v zahodnem Mediteranu ponudi več kot dovolj trden dokaz za pomembnost globalne ladijske morske trgovine na dolge razdalje. Prav tako nam lokalna specifika izdelave amfor omogoča njihovo sledljivost, prek česar lahko spoznamo lokalni izvor dobrine in točne globalne tokove do končnih potrošnikov, pri čemer lahko ocenjujemo pomembnost glede na količino ostankov in tudi obdobje, v katerem je globalni trgovski tok potekal. Izdelave amfor so se namreč skozi čas spreminjale, kar so arheologi skrbno klasificirali (Morley, 2007, str. 571-573).

3.3.5.2 Globalna trgovina z žitom

V antični ekonomski zgodovinski vedi obstaja dolga razprava o tem, kakšna je bila narava rimske trgovine z žitom. Primitivistična veja trdi, da je večina globalnih premikov žita predstavljala neposredno državno redistribucijo, da je bil v provincah pobran davek v naturi

in nato pod državnim nadzorom prepeljan v Rim, kjer je bilo žito bodisi razdeljeno bodisi po nizki ceni prodano (Finley, 1987). Na drugi strani modernistična veja poudarja veliko odvisnost države od neodvisnih ladjarjev, trgovcev z žitom in lastnikov skladišč (Temin, 2006, str. 137-141). Po njihovo je država kvečjemu intervenirala v že obstoječe trge in na njih posegala s subvencijami. Podobno kot Erdkamp (2005, str. 206-258) menim, da resnica leži nekje med obema skrajnostnima.

Slika 1: Razporeditev mediteranskih brodolomov od 20. stoletja pr. n. št. do 15. stoletja n. št.

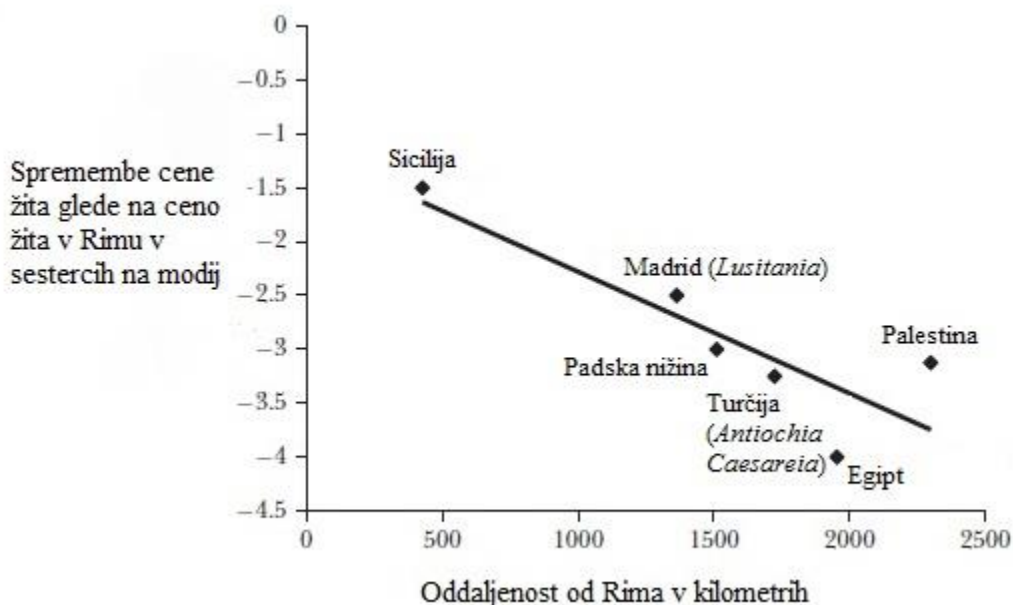

Vir: Parker (v Morley, 2007, str. 572).

Rim je črpal svoje zaloge žita iz Italije, Sardinije, Sicilije, Afrike in Egipta (Morley, 2007, str. 577). Od tega sta bili najpomembnejši Sicilija in Egipt, ki sta bili najrodovitnejši žitnici imperija. Erdkamp (2005, str. 206-258) ocenjuje, da je bilo okrog 30-40% sicilskega in egipčanskega žita vzeti lokalnemu prebivalstvu v obliki naravnih davčnih dajatev. Tudi Hopkins (1978, str. 16-17), ki je predlagal razlago porasta provincialne trgovine, produkcije in urbanizma z utemeljitvijo vloge pobiranja davkov, priznava, da je bil v provincah večji del dajatev pobran v naturi. Pri vsem tem pa ni nobenega dokaza, da bi obstajala kakšna državna rimska transportna flota, ki bi pobrane dajatve tudi sama prevažala. Če abstrahiramo, obstajata dve skrajni možnosti, kako je potekala trgovina z žitom v povezavi z davki v provincah. Ti ustrezata bodisi modernistični bodisi primitivistični šoli. Prva možnost (modernistična): če so davki bili pobrani v denarju, so v žitorodnih pokrajinah zemljiški

lastniki, majhni, veliki ali zakupniki, svoje presežke prodajali na trgu, da so lahko poplačali denarni davek. Ker so bili denarni davki preneseni v glavno mesto, je to ustvarilo presežek ponudbe žita na lokalnih trgih žitorodnih pokrajin. Nižje cene žita napram cenam v Rimu pa so pognale v gibanje vrsto trgovskih posrednikov in ladijskih lastnikov, ki so organizirali trgovino z žitom po prostotržnih principih. Druga možnost (primitivistična): če so bili davki pobrani v naturi, je država kvečjemu najela ladijske lastnike za planski transport žita (Finley, 1987). Velika večina vseh zgodovinarjev se strinja, da ni dokazov za pobiranje denarnih dajatev pred 2. stoletjem n. št., prav tako antična družba v žitorodnih provincah ni bila monetarizirana do takšne mere, da bi sploh omogočala plačevanje vseh davkov v denarju (Erdkamp, 2012, str. 307). Zato moramo prvo možnost zavreči, saj je bil velik del dajatev nujno pobran v naturi. Prav tako moramo opustiti predpostavko, da je ves pridelek, ki je bil pobran kot naturalna dajatev, končal na ladijskem transportu pod državnim nadzorom in koordinacijo. Rimska država je namreč prek pogodb z zasebnimi posredniki koordinirala zgolj tisti del dobave žita, ki je bil potreben za prehrano vojske in državnega razdeljevanja žita v Rimu. To pa je predstavljalo zgolj del vseh dajatev v žitorodnih pokrajinah in ni pokrilo vseh ostalih potreb po žitu v Rimu (Morley, 2007, str. 578). Četudi je država večino dajatev pobrala v naturi, je zgolj z delom teh dajatev pokrivala lastne potrebe (Erdkamp, 2012, str. 307). Obstaja torej možnost, da je država tisti del v provincah pobranih dajatev, ki je predstavljal presežek nad potrebno količino žita za neposredno državno trošenje, naknadno prodala na provincialnih trgih, kar je ustvarilo takšna nesorazmerja ponudbe in povpraševanja po žitu, da je to vplivalo na globalne trgovske tokove.

Slika 2: Regresijska analiza: korelacija med padcem cene žita in oddaljenostjo od Rima

Prirejeno po Temin (2006, str. 139).

Obstoj globalnih trgovskih tokov, ki bi temeljili na cenovni razliki, dokazuje Temin s

klasično regresijsko analizo, v kateri upošteva sicer zelo pomanjkljive podatke o cenah žita na različnih koncih Rimskega imperija. Njegova analiza najde precej močno korelacijo (slika 2) med oddaljenostjo lokalnega trga od Rima in padcem cene žita na tem trgu, glede na cene v Rimu (Temin, 2006, str. 139; 2013, str. 97-113), kar vsaj delno potrjuje obstoj globalnega trga z žitom. Slednji v nobenem primeru ni bil povsem svoboden že zaradi velikega trošenja rimske države za vojsko in razdeljevanje v Rimu in tudi zaradi velikega vpliva pobranih davkov. Ne smemo pozabiti, da je bila skoraj polovica egipčanske zemlje neposredna last rimskega cesarja zaradi kontinuitete stare ureditve. Poleg tega je bila dobava žita za rimsko državo pomembna prioriteta, zato je nad tistim delom žita, ki je bil namenjen vojski in razdeljevanju v Rimu, strogo bdela in nadzirala njegov transport ter shrambo prek neposrednih naročil in pogodb, čeprav se je tudi v tem segmentu država zanašala na privatnike. Tako je težko povsem jasno ločiti tisti del, ki je bil prodan in prostotržno trgovan, od državnih pogodb. Nabor vseh dokazov nakazuje na kombiniran sistem, ki prepleta državno vlogo in vlogo cenovnega mehanizma. Denarno pobrane dajatve so same po sebi spodbujale tržni mehanizem, naturalne dajatve pa so bile tako visoke, da presežkov na podeželju, ki bi po dajatvah lahko ustvarili globalno trgovino, najbrž ni bilo dovolj. To pomeni, da je morala država vsaj del svojih naturalnih dajatev prodati na lokalnih provincialnih trgih, najbrž neposredno večjim trgovcem, kar vlogo države in prostega trga zopet pomeša med seboj.

Pri obravnavi trgovine in državnega transporta žita se moramo dotakniti še vpliva, ki ga je imelo poslovanje z žitom na ostalo trgovino. Zanašanje države na premožne posameznike pri dobavi žita vojski in prestolnici je ustvarilo državno financirano povpraševanje po komercialnem transportnem ladjevju (Morley, 2007, str. 584-586). Seveda so v ladjedelstvo investirali premožni posamezniki, a predvsem zaradi popolnoma zagotovljenih državnih dohodkov in ne zaradi predvidevanj prihodnjih profitov, ki bi jih lahko z ladjevjem dosegali, da bi si povrnili investicijo. To je povzročilo izgradnjo znatnega transportnega ladjevja, ki je v času miru lahko dobilo druge, bolj tržno usmerjene zadolžitve. Na drugi strani je država s svojimi transportnimi in trgovskimi pogodbami zaposlila tudi večje število manjših samostojnih ladijskih kapitanov, kar je dodatno trgovino vzpodbudilo tako, da so poleg državnega naročila lahko prevažali tudi druge dobrine (Garnsey & Saller, 2015, str. 77), prav tako so morali ladjevje napolniti na poti nazaj. Ugodne pogodbe za transport žita so tako posredno subvencionirale trgovino na dolge razdalje.

3.3.5.3 Kronološki razvoj globalnih trgovinskih tokov v zahodnem Mediteranu

Globalni trgovinski tokovi v zahodnem Mediteranu so obstajali že zelo zgodaj. Še pred obstojem rimske republike, so etruščanska mesta v 6. stoletju pr. n. št. izvažala vino in keramične izdelke v Galijo, Afriko in na Iberski polotok. Difuzija dobrin je potekala predvsem preko obmorskih kolonij. V primeru Galije in Iberskega polotoka je distribucija potekala prek grškega centra Masalije in njenih okoliških trgovskih centrov in kolonij, v primeru Afrike pa predvsem prek Kartagine. Prav tako je ravno etruščansko žito v 5. stoletju

pr. n. št. večkrat rešilo Rim pred stradanjem (Morel, 2007, str. 492). V tem obdobju je prav tako cvetela produkcija na jugu Apeninskega polotoka v t. i. Veliki Grčiji (Magna Graecia), kjer je dominirala trgovina z grškim svetom.

Nekje med sredino 4. do začetka 3. stoletja pr. n. št., ko je rimska država uspela konsolidirati celotni Apeninski polotok, se je ekonomsko produktivno jedro te regije iz juga in etruščanskega severa postopno preselilo v center zahodne obale s središčem v Rimu. Prejšnje grške in etruščanske amfore, ki so dotlej dominirale v mediteranski trgovini, so nadomestile grško-italske amfore, ki so izhajale iz najbolj razvitega območja pod nadzorom rimske republike, pokrajin Etruria, Latium in Campania, uporabljene pa so bile za izvoz v Galijo, Afriko in na Iberski polotok (Morel, 2007, str. 500-501). V tem obdobju je Rim izvažal tudi domačo črno glazirano keramiko. Masalija, Kartagina in Rim so tvorili trgovinski trikotnik. Vsako od velikih mest je predstavljalo center potrošnje in tudi difuzije dobrin v notranjost, v galsko in severno ibersko obalo je dobrine pošiljala Masalija, Afriko oz. njen razviti del okrog feničanskih kolonij (območje današnjega Tunisa), južno ibersko obalo in mediteranske otoke pa je nadzirala Kartagina.

Nekje v sredini 2. stoletja pr. n. št., po 2. punski vojni, predvsem pa s postopno spremembo kmetijskega modela na zahodni centralni obali Apeninskega polotoka, je staro grško-italsko amforo začel nadomeščati nov tip amfore (Dressel IA) kot glavni izvozni produkt (amfore z vinom in oljem) rimske države v zahodnem Mediteranu (Morel, 2007, str. 504-509). Šlo je za prve tipično italske amfore, ki so bile robustnejše kot grško-italske, vendar so omogočale lažji transport. Izvažali so jih v desetinah milijonov. V istem obdobju se je začel tudi izvoz vina in olja iz Apulije na skrajnem jugovzhodu Apeninskega polotoka po Jadranu vse do Padske nižine in v vzhodni Mediteran. Podobno se je razvila tudi keramična lončarska produkcija, ki je opustila razkošne, s stališča dela zahtevne in dolgotrajne dekoracije ter se zadovoljila s standardiziranimi formami, s čimer se je močno povečala produktivnost. Opustitev razkošnih dekoracij in vgraviranih podpisov proizvajalcev kaže na skrhano osebno vez med proizvajalcem in kupcem. Nov tip keramične produkcije, ki je nastal na področju novih velikih tržno usmerjenih kmetijskih posesti, kjer so bili delovna sila sužnji, je bil prav tako namenjen izvozu. Keramika je predstavljala komplementarni tovor ostalim dobrinam (Morel, 2007, str. 504-509). Ocenjuje se, da so bile te keramične dobrine v obdobju pozne rimske republike zgolj v Galijo izvožene v številu okrog devetih milijonov. V tem obdobju je centralni zahodni del Apeninskega polotoka postal ekonomsko in politično središče zahodnega Mediterana. Na suženjstvu osnovano kmetijstvo je proizvajalo z namenom prodaje celotnega produkta na trgu, temu pa so služile tudi podporne manufakturne dejavnosti, kot je izdelava amfor. Odsotnost podpisov pod izdelano keramiko lahko nakazuje tudi povečan element suženjskega dela v keramičnih manufakturah, kjer se je verjetno standardiziralo postopke tudi zaradi dostopnega in poceni suženjskega dela. Nasploh je bil izvoz dobrin v tem obdobju znaten na obalnih področjih Afrike (tudi na območju današnje Alžirije), Iberskega polotoka in Galije (nekaj dobrin je zabeleženih tudi v njeni notranjosti). Rimski produkti pa so izjemno redki v Grčiji, na Cipru, v Aleksandriji in v mestih na obalah

Črnega morja. Prav tako se dobrin za izvoz iz zahodne obale ni prevažalo po kopenskih poteh do Jadrana zaradi slabih kopenskih povezav. Edini pomemben trgovski stik rimske države z vzhodnim Mediteranom je bil suženjski trg. Rimljani so razglasili Delos za svobodno pristaniško mesto (iz političnih razlogov, da bi trgovinski primat odvzeli sovražnemu Rodosu), kar je na otoku ustvarilo cvetočo trgovino s sužnji, katerih vir je bilo piratstvo in splošni kaos po razpadu helenističnih imperijev. Strabo (1960, 14:5:2) najbrž pretirava, ko opisuje dnevni pretok 10.000 glav sužnjev prek tega pristanišča.

Od nastanka cesarstva do konca 1. stoletja n. št. se je smer globalnih ekonomskih tokov postopno obrnila (Morley, 2007, str. 590). Bistven in najbolj pojavaen vzrok je bil porast lokalne produkcije. Ta proces se je začel na Iberskem polotoku, predvsem na jugu, na mediteranski obali in na južni galski mediteranski obali, kjer je bila rimska prisotnost najzgodnejša in vpliv največji. Južni del Iberskega polotoka je bil deležen porasta urbanizacije, kmalu so se začele ustanavljati tudi kolonije, kar je v povezavi s povpraševanjem tamkaj postavljene vojske, povzročilo porast lokalne produkcije olja, vina in keramike (Curchin, 2004). Tudi v Galiji se je po Cezarjevi okupaciji postopno začela vzpostavljati lastna produkcija vina in keramičnih izdelkov, na priobalnih delih pa še pred tem. Severnoafriške kolonije so doživljale močan vzpon lokalne produkcije od 1. stoletja n. št. naprej. V nekaterih afriških mestih je bila specializacija in delitev dela močno razčlenjena. Arheološka izkopavanja so namreč pokazala, da so bile celotne mestne četrti specializirane za določeno obrt ali proces v verigi raznolike produkcije, kot so npr. valjkanje sukna, barvanje oblek, pridelava olja ali vina. Eno izmed afriških mest je na primer proizvajalo fermentirano ribjo omako v takšnih količinah, da so veliko večino produkta morali izvoziti (Wilson, 2002b, str. 237-250). Tudi Britansko otočje je postalo samozadostno in uvoz žita za lokalne vojaške utrdbe se je ustavil, s tem pa dotok keramike in drugih dobrin iz Italije. V ta kontekst bi lahko postavili še zagon istrske produkcije olja, ki smo ga že obravnavali v podpoglavju o regionalni trgovini.

V 1. in 2. stoletju n. št. se niso trgovinski tokovi iz centralnega Apeninskega polotoka v provinco samo ustavili, temveč so se celo povsem obrnili. Ibersko olje in vino, galsko vino in v kratkem obdobju celo galsko proizvedena keramika, v Afriki proizvedeno olje, vino, ribja omaka, tekstil, raznovrstno sadje in oreški ter iz vseh naštetih predelov tudi žito so se začeli stekati v Rim, kjer je vladalo nenasitno povpraševanje tam zbrane elite celotnega Mediterana in milijonskega prebivalstva od katerega je kvečjemu majhen delež predstavljal mestne reveže, odvisne zgolj od državne pomoči (Kron, 2012, str. 162-166). Ocenjuje se, da je rimsko prebivalstvo letno potrošilo okvirno 150.000 ton žita, 75.000.000 litrov vina in 20.000.000-30.000.000 litrov olja (Morley, 2007, str. 577). To pa še ni pomenilo popolnega zatona produkcije na zahodni obali Apeninskega polotoka, ki je še vedno ostal dobavitelj za glavno mesto. Je pa tamkajšnja produkcija izgubila zunanje trge, kot tudi del rimskega trga, in se morala posledično prilagoditi, kar je vsaj posredno Italijo in s tem rimsko cesarstvo pahnilo v krizo (Garnsey & Saller, 2015, str. 77-88). Prenos produkcije in izvozne moči v provinco se je tako odražal tudi v politiki. Čedalje večje število cesarjev je namreč v tem

obdobju izhajalo iz provinc (Bratož, 2007, str. 173-338).

3.4 Vpliv trgovine na prenos tehnologije – determinante razvoja v antičnem svetu

Počasi lahko iz vseh tematik, ki smo jih z različnih zornih kotov obravnavali, napravimo zaključke. Najbolj nas zanima vpliv trgovine na difuzijo tehnologije, kar je tudi naša teza, ki jo hočemo dokazati. Ker pa trgovina ni edini kandidat, ki bi lahko vplival na prenos tehnologije, si moramo zastaviti splošnejše vprašanje o širših determinantah razvoja v antičnem svetu. Kaj lahko o njih povemo, izhajajoč iz naših spoznanj o družbah in družbenih procesih v zahodnem Mediteranu?

1. Najizrazitejši vpliv globalnih trgovinskih tokov je bil spremenjen potrošniški vzorec. Globalni trgovinski tokovi v zahodnem Mediteranu so v obdobju od 2. stoletja pr. n. št. do nastanka cesarstva potekali predvsem iz najrazvitejšega dela, pokrajin Etruira, Latium in Campania na zahodni obali Apeninskega polotoka, v vse bolj in predvsem manj razvite predele na zahodu. Velik del manj razvitih ljudstev je bil praktično brez urbanih središč, prevladujoče naseljitveno pastoralističen ali celo nomadski. Žal ne poznamo natančnega mehanizma, kako je potekala konkretni akt menjave rimskih trgovcev z manj razvitimi skupnostmi, kar bi nam še bolj razkrilo vpliv rimskih institucij in pravnih oblik na druga ljudstva pred rimsko osvojitvijo. Najverjetneje je menjava potekala v obliki enostavne blagovne menjave, pri čemer ne vemo, kakšni rituali so jo pogojevali, zagotovo pa vemo, da denar pri takšni menjavi ni igral pomembnejše vloge (Morel, 2007, str. 509). Eden najpomembnejših vplivov izvozne trgovine na manj razvita ljudstva je bil sprememba potrošniških vzorcev, najverjetneje pa tudi širših vedenjskih vzorcev. Diodorus Sicilski (v Garnsey & Saller, 2015, str. 26) opisuje, kako so bili Galci zaradi mrzle klime prikrajšani za vino in olje, zaradi česar so bili prisiljeni piti pivo in vodo, hkrati pa so »močno odvisni od vina, ki ga v njihovo deželo prinašajo trgovci«. Vpliv spremenjenih potrošniških in širših vedenjskih vzorcev lahko označimo za romanizacijo, ki je potekala pred samo rimsko vojaško osvojitvijo. Tako je bilo npr. keltsko kraljestvo Noricum s sedežem v Magdalensburgu z rimsko oblastjo nadvse prijateljsko in je dopustilo celo izgradnjo tržnega oporišča prav pod utrjeno prestolnico na vrhu hriba (lat. *oppidum*). Tam so bili nastanjeni predvsem rimski trgovci, ki so organizirali trgovinske tokove različnih kovin (železa, svinca, cinka) v rimsko državo (Cunliffe, 2018, str. 321-324). Vpliv trgovine na predhodno romanizacijo tamkajšnjega keltskega ljudstva je moral biti zelo velik, saj se je neodvisno kraljestvo po mirni poti integriralo v Rimski imperij in postopno prevzelo rimski način življenja.

2. Vpliv rimske osvojitve je prinesel bistven tehnološki prenos v obliki produktivnejših osnovnih ekonomskih tipov in boljših kmetijskih tehnik. Proces je potekal predvsem zaradi vojaških namenov okupacije. Rimska država se je zanašala na novoustanovljene mestne administracije pri integraciji določenega teritorija, zaradi česar so Rimljani sistematično ustanavljali kolonije in mesta, »civilizirali« barbare, jih velikokrat prisilno preseljevali iz

gora v doline in jih vpeljevali v rimski način življenja (Brunt, 1971, str. 234-264; Garnsey & Saller, 2015, str. 26-27). »Barbari so postopno privzemali rimske prakse, trgovino za svojo tradicijo ter se začeli sestajati na miroljubnih skupščinah« (Dio Cassius, v Humphrey, Oleson & Sherwood, 2003, str. 9). S temi procesi, ki so rimske osvojitve spremljali od 1. stoletja pr. n. št. do 1. stoletja n. št., se je bistveno spremenila sama tehnika kmetijske produkcije in se močno povečala celostna produktivnost provincialnih družb. Predvsem je šlo za proces intenzifikacije, saj se je močno povečalo območje obdelovalnih površin, prav tako se je vsaj ponekod vpeljalo tržni model kmetijstva, ki je bil značilen za Apeninski polotok (Garnsey & Saller, 2015, str. 83). Okrog rimskega mesta je bil tako osrediščen razvoj kmetijstva, ki pa je bil velikokrat močno pogojen z investicijami iz matične domovine (Wilson, 2002b, str. 232). Tako lahko govorimo o antičnem ekvivalentu današnjega koncepta neposrednih tujih investicij. V starem veku »kapital kot faktor produkcije« ni bil bistven, bolj pomembni so bili človeške veščine, tehnologija kmetijske produkcije in suženjska delovna sila. Kako si potem drugače predstavljati »investicijo« na neko področje, kot fizično alokacijo usposobljene delovne sile, sužnjev in tehnološkega modela kmetijske obdelave? Prav primer severnoafriških kolonij nam kaže, kako se je na področju, kjer so živela razpršena nomadska ljudstva, ob razdelitvah zemlje vojakom in državni podpori ustanovitvi kolonije zbralo dovolj »sredstev« oz. »faktorjev produkcije«, da se jih je »investiralo« na povsem prazno področje, kar je vodilo v izgradnjo obširnih namakalnih sistemov v okolici mest, ki so postala tako manufaktorni, kot tudi kmetijski produkcijski in izvozni center. Tehnologijo in s tem višjo produktivnost je tako rimska družba po Mediteranu širila z vlaganjem lastnega in suženjskega dela, prilaščanjem zemlje in delno prisilno integracijo manj razvitih »barbarskih« ljudstev v svoj ekonomski in politični model.

3. Izboljšani institucionalni pogoji in vpliv države je spodbudil porast lokalne trgovine, s tem pa širšega razvoja. Kot smo že obravnavali v podpoglavju o pogojih trgovine in poslovanja, so pogoji razvitega pravnega reda, temelječega na zasebni lastnini in gospodarski pobudi, razvite monetarizacije in razvite transportne infrastrukture ključni za potek trgovine, razvoj urbanizacije in s tem prenos tehnologije. V veliki meri je bila neposredna posledica rimske okupacije prav izboljšanje vseh naštetih pogojev. S stalno vojaško prisotnostjo se je ustvarilo povpraševanje po dobrinah in storitvah, ki sicer ne bi obstajalo, kar je ustvarilo spodbudo za lokalno ekonomijo, prav tako pa neposredno vplivalo na dotok denarne valute in s tem monetarizacijo lokalnih skupnosti. Kasneje se je z ustanavljanjem kolonij in neodvisnih mestnih administracij neposredno prenašalo rimske pravne in kulturne institucije, kar je še bolj vplivalo na nastanek kmetijstva na tržni osnovi in manufakturnih panog po tehnološkem in ekonomskem zgledu rimske Italije. Cesarska administracija je nato integracijo provincialne ekonomije še povečevala z državnimi investicijami v cestne in vodovodne infrastrukture ter gradnje rečnih prekopov. Nekje v zaključku obdobja, ki se mu posvečamo, kar je konec 2. stoletja n. št., se je postopno začelo pobiranje davkov v denarju, kar je kazalo na zelo visoko monetariziranost provincialnih ekonomij, prav tako pa je še dodatno spodbudilo tržno naravnost lokalnih kmečkih skupnosti.

Pri naši obravnavi vpliva trgovine in ostalih determinant na prenos tehnologije je ključna kronologija. V kronološkem smislu je bila trgovina prvi vpliv rimske družbe na manj razvite družbe. Te so se odzvale predvsem s spremenjenim potrošniškim vzorcem, kar že nakazuje na začetek romanizacije. Vpliv je bil znaten že samo zato, ker so se nekatere skupnosti (Masalija, Noricum) rimski državi priključile miroljubno. Resnični vzpon produktivnih sil v provincah pa se je začel šele z rimsko osvojitvijo oz. kakšno polovico stoletja za tem, kar nakazuje na to, da so bili za samo spremembo produktivne osnove (temeljne kmetijske in obrtne tehnologije) ključni rimska vojaška in imperialna prisotnost, ki je bodisi miroljubno, bodisi s silo in politično močjo provincialna ljudstva integrirala v svojo ekonomsko in politično shemo. V tem smislu trgovine ne moremo opisati kot temeljni vzrok za prenos tehnologije. Nerazvite razdrobljene keltske, iberske in severnoafriške skupnosti pač niso razmišljale, kako dobrine, ki jih dobavljajo rimski trgovci, proizvesti samostojno v okviru »obratnega inženirstva«.

Po drugi strani lahko sklepamo, da je trgovina s svojim vplivom na potrošniške vzorce in tudi delnim romanizacijskim procesom še pred osvojitvijo neposredno vplivala na zmožnost rimske države, da kasneje bolj ali manj miroljubno integrira poražene skupnosti. Tudi to je precej vprašljivo, saj je rimska družba vsako skupnost, ki se ni želela integrirati, vojaško porazila in nato pobila ali zaslužnjila.

Trgovina je verjetno igrala vsaj posredno vlogo pri integraciji, kar vidimo tudi po tem, da so bila trgovsko najbolj povezana območja provinc (južna Galija, iberska obala in južni Iberski polotok, severna Afrika) tudi kulturno, politično in ekonomsko v smislu tehnik proizvodnje najbolj podobna italijanskemu modelu. Trgovinsko bolj nezanimiva področja (notranjost Galije, severna Iberska obala, gorska področja Pirenejev, Alp in Britansko otočje) pa so bila slabše integrirana, kar je imelo za posledico tudi manjši prenos tehnologije, manjšo urbanizacijo, ostanke starih naselitvenih pastoralističnih praks in nasploh slabšo kmetijsko tehnologijo (Garnsey & Saller, 2015, str. 31; Curchin, 2004; Cunliffe, 2018). Jasno je, da so se kolonizacije, investicije elit v novoosvojena ozemlja ali prenos veščin prek preseljevanja vršili prednostno na tistih področjih, ki so imela boljše infrastrukturo, boljše transportne povezave in so imela možnost dobavljati glavnemu mestu, kjer je bilo povpraševanje največje. V tem smislu so tudi tržni kriteriji poleg primarnih državnih, političnih in vojaških narekovali izgradnjo produktivnih sil manj razvitih skupnosti, čeprav predvsem posredno. Večja razvitost, urbanizacija in tržna integriranost pa so za seboj potegnili še večjo integracijo v pravni in monetarni rimski sistem, kar je imelo nove multiplikativne učinke na ekonomski razvoj. Tržne povezave, predvsem dostopnost vodnega transporta, so bile pogoj državnih in aristokratskih zasebnih investicij v izgradnjo infrastrukture in produktivnih kapacitet, kar je omogočilo vzpon razvitejših, tržno integriranih delov provinc v izvozno silo, medtem kot so odročni deli provinc predvsem stagnirali.

SKLEP

V tem magistrskem delu smo izčrpno pokazali, da so bile družbe Mediterana v starem veku na zelo različnih stopnjah razvoja, zato lahko ta del teze brez zadržkov potrdimo.

Trgovinske tokove smo razdelili na lokalne, regionalne in globalne ter jih v tej delitvi obravnavali. Med 2. stoletjem pr. n. št. in nastankom cesarstva so obstajali izraziti globalni trgovinski tokovi med takrat najrazvitejšim delom zahodnega Mediterana oz. širšo okolico Rima in veliko manj razvitimi iberskimi, keltskimi, severnoafriškimi in drugimi ljudstvi kasnejših provinc. Med že razvitim vzhodnim Mediteranom in rimsko državo bistvene izmenjave ni bilo. Ob postopni vzpostavitvi produktivnih sil samih provinc se je globalni trgovinski tok med razvito širšo okolico Rima in provincami ustavil, slednje pa so začele izvažati v glavno mesto, kjer so si skupaj z italijansko produkcijo delile zelo velik trg. Slika globalnih tokov tako potrjuje našo tezo, da je trgovina potekala predvsem med družbami na različnih stopnjah ekonomskega razvoja. Seveda pa ni povsem enako veljalo za lokalno in regionalno trgovino, ki je potekala z izmenjavo med podeželjem in mestom ter na regionalnem nivoju odsevala določeno stopnjo medmestne delitve dela. Z obravnavo lokalne in regionalne trgovine smo spoznali, da je določen del regionalne trgovine temeljil na neenakomerni razporeditvi geografskih značilnosti, klime in surovin ter iz tega izhajajočih primerjalnih prednosti, ki jih je še povečala na teh prednostih temelječa specializacija. Določen del regionalne in lokalne trgovine je temeljil na neenakomerni razvitosti, predvsem v izmenjavi med ljudstvi gora in hribovij ter v dolinah ustaljenimi poljedelskimi ljudstvi.

Celostno gledano lahko našo tezo, da je trgovina nasploh potekala predvsem med ljudstvi z neenako stopnjo razvoja, pogojno potrdimo, še posebej v globalnem smislu, s tem pa potrdimo tudi v temelju lokalno naravo staroveške ekonomije, saj se je globalna trgovina ustavila takoj, ko so se razvile lokalne produkcijske kapacitete. Ne moremo pa zanikati obstoja trgovine, ki je potekala znotraj Italije, med provincami in Rimom ter med mesti in podeželjem. Ta večinoma ni odsevala menjave med razvitimi in nerazvitimi, temveč neenako razporeditev geografskih in klimatskih dejavnikov ter surovin. Temeljila je torej na primerjalnih prednostih. Izvoz iz provinc v Rim je temeljil na enormnem povpraševanju, ki sta ga v Rimu ustvarjali država prek davkov in rimska elita, ki je prejela presežke z različnih koncev imperija.

Tehnologijo smo obravnavali kot relativno širok pojem, ki določa produktivnost vseh faktorjev proizvodnje. Ker je ena izmed najbolj ključnih sprememb produktivnosti vezana na same ekonomske tipe, ki so bili v antiki nomadski, naselitveni pastoralistični ali poljedelski, smo tudi prenos in difuzijo bolj produktivnih kmetijskih ekonomskih tipov obravnavali kot prenos tehnologije. Hkrati smo se držali spoznanja, da je tehnološki napredek večinoma prenos že znanih tehnik in ne zgolj izboljševanje najboljših, čeprav se je rimska družba izkazala tudi pri inovacijah na področju mletja žita, izdelave preš in lončarstva in keramike.

Da smo lahko obravnavali temeljno tezo o vplivu trgovine med razvitim in nerazvitim delom na hitrejši prenos tehnologije in posledičnem zmanjšanju razlik v razvitosti, smo morali obravnavati tudi širše pogoje razvoja trgovine, urbanizacije in prenosa boljših kmetijskih tehnik, kot so prisotnost pravnih in institucionalnih pogojev, razvoj monetariziranosti ter ostalih finančnih oblik in vpliv državnih, političnih ter vojaških faktorjev na spremembe v ekonomiji. Vpliv enega izmed faktorjev namreč ni izoliran, temveč je v medsebojnem prepletu z ostalimi, s katerimi skupaj tudi vpliva povratno na vse ostale dejavnike. Do kakšnih rezultatov smo torej prišli v našem delu?

Globalni trgovinski tokovi, ki so okvirno od 2. stoletja pr. n. št. do nastanka cesarstva potekali od razvitega k nerazvitemu delu, niso bistveno pripomogli k samemu prenosu tehnologije. Nerazvite družbe so kvečjemu postopno spreminjale svoje potrošniške in splošne vedenjske vzorce. Le redkokdaj je imela trgovinska vez, kot v primeru Noricuma ali Masalije, za posledico tudi politično prevzemanje rimskih pravnih institucij in miroljubno integracijo v rimsko državo, kar je vodilo v nadaljnjo prosperiteto, pa še v teh primerih je bil vpliv trgovine na to zgolj posreden. Zato moramo zavrniti tezo, da so globalni trgovinski tokovi sami na sebi bistveno zmanjšali tehnološki zaostanek manj razvitih ljudstev in vodili h konvergenci.

Šele z vojaško okupacijo, državno podprtimi kolonizacijami in relativno nasilno integracijo nerazvitih ljudstev v sistem rimskih mest in tržne kmetijske obdelave je prišlo do sistematičnega prenosa takrat najnaprednejših tehnologij, kar je vodilo v zelo hitro povečanje produktivnosti, urbanizacije in lokalne trgovine, ki je prerasla celo v izvozne globalne tokove. Ta proces pa ni bil neodvisen od trgovinskih tokov, sicer ne globalnih, temveč najprej predvsem lokalnih. Sprva je zgolj povpraševanje vojaških taborov vplivalo na okoliško spontano ustvarjanje različnih obrtniških specializacij in porasta kmetijstva, namenjenega zadovoljevanju državnih vojaških potreb. Prav tako je dotok valute prek potrošnje vojakov oz. vojaških državnih naročnikov vplival na monetariziranost lokalnih regij. V takšnem okolju je bil tudi proces kolonizacije in zasebnega investiranja elit vsaj delno pogojen tudi s tržnimi mehanizmi.

Primerjava kulturne, politične in ekonomske integracije provinc, ki so dosegle za takratni čas najvišjo tehnološko razvitost, s tehnološko zaostalimi provincami nam pokaže, da so bili kulturni, pravni, institucionalni, infrastrukturni in ekonomski dejavniki med seboj zelo povezani, zato jih med seboj ne moremo izolirati ali ločiti. Nerazvite province so bile kulturno unikatne, politično izolirane, ekonomsko povsem lokalno omejene, kar je imelo za posledico tudi tehnološko stagnacijo na starih, manj produktivnih tehnikah in ekonomskih tipih. Razvite province pa so bile pravno-institucionalno prek kolonij in mest, infrastrukturno prek gradnje cest, mostov, prekopov in pristanišč, kulturno prek romanizacije in ekonomsko prek povečane urbanizacije, lokalne trgovine in izvoza v Rim povsem integrirane. Prenos tehnologij in tehnološki napredek tako lahko pripisemo zgolj kombinaciji

vseh teh faktorjev. Takšna kombinacija omenjenih faktorjev je bila delno pogojena s tržnim mehanizmom, saj so elite in rimski kolonizatorji investirali v tiste panoge, za katere je obstajalo povpraševanje. Zaradi uspešne realizacije so lahko prosperirali, se širili in v večji meri vključevali lokalno prebivalstvo v naraščajočo prosperiteto. Prav tako so Rimljani intenzivneje vojaško nadzirali in kolonizirali tista področja, ki so imela boljšo transportno in geografsko lego. Na odročne gorske in globoke celinske dele niso posegali tudi zaradi sekundarnih faktorjev, kot je težava vojaške oskrbe in komunikacije. Odročnost, slaba infrastruktura, povsem neintegrirano lokalno prebivalstvo, predvsem pa odsotnost zadostnega lokalnega povpraševanja so bili faktorji, ki so nerazvite province obsodili na stagnacijo, bili pa so v osnovi tržni kriteriji, saj so tehnološko konvergenco ustvarjale investicije (države in aristokratske elite) v razvoj produktivnih sil lokalne provincialne ekonomije, ki so vsaj delno odražale potencialnost morebitnih donosov, torej bodisi bližino vojaškega povpraševanja ali pa možnost ugodnega rečnega in morskega transporta.

S takšnim sklepom smo tudi potrdili pomembnost in pravilnost širokega institucionalističnega pristopa k ekonomiji, še posebej pri preučevanju oddaljenejših obdobj. Trgi takrat še niso imeli prevladujoče vloge v ekonomiji, zato jih ne moremo obravnavati ločeno od ostalih neekonomskih in institucionalnih dejavnikov.

LITERATURA IN VIRI

1. Adams, C. (2012). Transport. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 218-240). UK: Cambridge University Press.
2. Anderson, P. (1989). *Prehodi iz antike v fevdalizem*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
3. Bang, P. F. (2009). The Ancient Economy and New Institutional Economics. *The Journal of Roman Studies*, 99, 194-206.
4. Bratož, R. (2007). *Rimska zgodovina; Prvi del; Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta UL.
5. Bratož, R. (2010). *Grška zgodovina; Kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo* (3. izd.). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba.
6. Brunt, P.A. (1971a). *Italian Manpower 225 B.C. - A.D. 14*. New York: Oxford University Press.
7. Brunt, P.A. (1971b). *Social Conflicts in the Roman Republic*. London: Chatto and Windus.
8. Burford, A. (1960). Heavy Transport in Classical Antiquity. *The Economic History Review*, 13(1), 1-18.
9. Carla, F. (2013). Pastoralism. V R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion & A. Erskine (ur.), *The Encyclopedia of Ancient History* (1. izd.) (str. 5078-5079). UK: Blackwell Publishing.
10. Cato, M. P. (1954). On agriculture. V M. P. Cato, *On agriculture*; M. T. Varro, *On*

- agriculture*. London: Harvard University Press.
11. Ciceron, M.T. (2011). *O dolžnostih*. Ljubljana: Študentska založba.
 12. Columella, L. J. M. (1954). *On agriculture II*. London: Harvard University Press.
 13. Columella, L. J. M. (1960). *On agriculture I*. London: Harvard University Press.
 14. Columella, L. J. M. (1993). *Columella III* (2. izd.). London: Harvard University Press.
 15. Cornell, T. J. (1995). *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c.1000-264 BC)*. New York: The Routledge History of the Ancient World.
 16. Crawford, M. H. (1985). *Coinage and Money under the Roman Republic; Italy and the Mediterranean Economy*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
 17. Cunliffe, B. (2018). *The Ancient Celts* (2. Izd.). UK: Oxford University Press.
 18. Curchin, L. A. (2004). *The Romanization of Central Spain: Complexity, Diversity and Change in a Provincial Hinterland*. London: Routledge.
 19. De Souza, P. (1999). *Piracy in the Graeco-Roman World*. UK: Cambridge University Press.
 20. De Ste. Croix, G.E.M. (1981). *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. London: Duckworth.
 21. De Ste. Croix, G.E.M. (2004). *Athenian Democratic Origins and Other Essays*. New York: Oxford University Press.
 22. Duncan-Jones, R. (1974). *The Economy of the Roman Empire; Quantitative Studies*. Great Britain: Cambridge University Press.
 23. Duncan-Jones, R. (1990). *Structure and Scale in the Roman Economy*. UK: Cambridge University Press.
 24. Engels, F. (1963). *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 25. Engels, F. & Marx, K. (1971). Nemška ideologija. V F. Engels & K. Marx, *Izbrana dela v petih zvezkih, II. zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
 26. Erdkamp, P. (2005). *The Grain Market in the Roman Empire: A Social, Political, and Economic Study*. Cambridge: Cambridge University Press.
 27. Erdkamp, P. (2012). The Grain Trade in the Roman World. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 304-308). UK: Cambridge University Press.
 28. Finley, M. I. (1980). *Ancient Slavery and Modern Ideology*. Great Britain: Penguin Books.
 29. Finley, M. I. (1987). *Antična ekonomija*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
 30. Forsythe, G. (2005). *A Critical History of Early Rome; From Prehistory to the First Punic War*. London: University of California Press.
 31. Gans, P. J. (2004). The Medieval Horse Harness: Revolution or Evolution? A Case Study in Technological Change. V M. T. Zenner (ur.), *Villard's Legacy: Studies in Medieval Technology, Science and Art in Memory of Jean Gimpel* (str. 175-188). Aldershot: Ashgate.

32. Garnsey, P. (1998). *Cities, peasants, and food in classical antiquity: essays in social and economic history*. UK: Cambridge University Press.
33. Garnsey, P. & Saller, R. (2015). *The Roman Empire: Economy, Society and Culture*. California: University of California Press.
34. Halstead, P. (1987). Traditional and Ancient Rural Economy in Mediterranean Europe: Plus ça Change? *The Journal of Hellenic Studies*, 107, 77-87.
35. Harris, W. V. (2007). The Late Republic. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 511-541). New York: Cambridge University Press.
36. Harris, W. V. (2008). The Nature of Roman Money. V W. V. Harris (ur.), *The Monetary System of the Greeks and Romans* (str. 174-207). Oxford: Oxford University Press.
37. Hawkins, C. (2012). Manufacturing. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 175-194). UK: Cambridge University Press.
38. Hollander, D. B. (2007). *Money in the Late Roman Republic*. Leiden: Brill.
39. Hollander, D. B. (2008). The Demand for Money in the Late Roman Republic. V W. V. Harris (ur.), *The Monetary System of the Greeks and Romans* (str. 112-136). Oxford: Oxford University Press.
40. Hopkins, K. (1978). *Conquerors and Slaves; Sociological Studies in Roman History, Volume I*. Great Britain: Cambridge University Press.
41. Hopkins, K. (1980). Taxes and trade in the Roman Empire (200 b.c.-a.d. 400). *Journal of Roman Studies*, 70, 101-125.
42. Horden, P. & Purcell, N. (2000). *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. UK: Blackwell Publisher.
43. Humphrey, J. W., Oleson J. P. & Sherwood, A. N. (2003). *Greek and Roman Technology: A Sourcebook: Annotated Translations of Greek and Latin Texts and Documents*. London: Taylor & Francis Routledge.
44. Katsari, C. (2008). The Monetization of the Roman Frontier Provinces. V W. V. Harris (ur.), *The Monetary System of the Greeks and Romans* (str. 242-266). Oxford: Oxford University Press.
45. Kehoe, D. P. (2007). The Early Roman Empire: Production. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 543-569). New York: Cambridge University Press.
46. Korošec, V. (2000). *Rimsko pravo; I. del* (2. izd.). Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
47. Kranjc, J. (2010). *Rimsko pravo* (2. izd.). Ljubljana: GV Založba.
48. Kron, G. (2012). Food Production. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 156-174). UK: Cambridge University Press.
49. Leveau, P. (2007). The Western Provinces. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 651-670). New York: Cambridge University Press.
50. Lo Cascio, E. (2008). The Function of Gold Coinage in the Monetary Economy of the Roman Empire. V W. V. Harris (ur.), *The Monetary System of the Greeks and Romans*

- (str. 160-173). Oxford: Oxford University Press.
51. Marx, K. (1985). *Kritika politične ekonomije 1857/58*. Ljubljana: Delavska enotnost.
 52. Meiksins Wood, E. (2015). *Peasant-Citizen and Slave; The Foundations of Athenian Democracy*. London: Verso.
 53. Mordvintseva, V. (2013). The Sarmatians: The Creation of Archaeological Evidence. *Oxford journal of archaeology*, 32(2), 203-219.
 54. Morel, J. (2007). Early Rome and Italy. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 487-510). New York: Cambridge University Press.
 55. Morley, N. (1996). *Metropolis and hinterland; The city of Rome and the Italian economy; 200B.C.-A.D.200*. UK: Cambridge University Press.
 56. Morley, N. (2007). The Early Roman Empire: Distribution. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 570-591). New York: Cambridge University Press.
 57. Negus Cleary, M. (2017). Enclosure Sites, Non-nucleated Settlement Strategies and Political Capitals in Ancient Eurasia. V H. J. Kim, F. J. Vervaet, S. F. Adali (ur.), *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages, Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China* (str. 251-274). Cambridge: Cambridge University Press.
 58. North, C. D. (1981). *Structure and Change in Economic History*. New York: Norton.
 59. North, C. D. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97-112.
 60. Osborne, R. (2007). Archaic Greece. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 277-301). New York: Cambridge University Press.
 61. Patterson, O. (1982). *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. USA: Harvard University Press.
 62. Philo, A. (2002, 15. november). *On the Embassy to Gaius*. Pridobljeno 30. julija 2018 iz <http://www.earlyjewishwritings.com/text/philo/book40.html>
 63. Plutarh (1981). *Življenje velikih Rimljanov*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 64. Polibios (1964). *Obča zgodovina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
 65. Roselaar, S. T. (2010). *Public land in the Roman Republic: A social and economic history of the Ager Publicus in Italy, 396-89 BC*. New York: Oxford University Press.
 66. Scheidel, W. (2012). Approaching the Roman Economy. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 1-21). UK: Cambridge University Press.
 67. Schneider, H. (2007). Technology. V W. Scheidel, I. Morris & R. Saller (ur.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* (str. 144-173). New York: Cambridge University Press.
 68. Schubert, C. (2013). Nomads. V R. S. Bagnall, K. Brodersen, C. B. Champion & A. Erskine (ur.), *The Encyclopedia of Ancient History* (1. izd.) (str. 4804-4807). UK: Blackwell Publishing.
 69. Stiglitz, J. E. & Greenwald, B. C. (2014). *Creating a Learning Society: A New Approach*

- to Growth, Development, and Social Progress*. New York: Columbia University Press.
70. Strabo (1923). *The Geography of Strabo, Vol. II*. London: Harvard University Press.
71. Strabo (1960). *The Geography of Strabo, Vol. VI*. Great Britain: Harvard University Press.
72. Temin, P. (2004). The Labor Market of the Early Roman Empire. *Journal of Interdisciplinary History*, 34(4), 513-538.
73. Temin, P. (2006). The Economy of the Early Roman Empire. *Journal of Economic Perspectives*, 20(1), 133–151.
74. Temin, P. (2013). *The Roman market economy*. UK: Princeton University Press.
75. Treggiari, S. (1969). *Roman Freedmen during the Late Republic*. Great Britain: Oxford University Press.
76. Vanacker, W. (2014). Many paths to walk. The political and economic integration of nomadic communities in Roman North Africa (I-III cent. AD). *Afrika Focus*, 27(2), 98-104.
77. Varro, M. T. (1954). On agriculture. V M. P. Cato, *On agriculture*; M. T. Varro, *On agriculture*. London: Harvard University Press.
78. Veblen, T. (1994). *The Theory of the Leisure Class*. New York: Penguin Books.
79. Verboven, K. (2011). Introduction: Professional Collegia: Guilds or Social Clubs?. *Ancient Society*, 41, 187-195.
80. Vivenza, G. (2012). Roman Economic Thought. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 25-44). UK: Cambridge University Press.
81. Wacke, A. (1993). Freedom of Contract and Restraint of Trade Clauses in Roman and Modern Law. *Law and History Review*, 11(1), 1-19.
82. Westermann, W. L. (1919). The Development of the Irrigation System of Egypt. *Classical Philology*, 14(2), 158-164.
83. Wilson, A. I. (2002a). Machines, Power and the Ancient Economy. *Journal of Roman Studies*, 92, 1-32.
84. Wilson, A. I. (2002b). Urban Production in the Roman World: the View from North Africa. *Papers of the British School at Rome*, 70, 231-273.
85. Wilson, A. (2012). Raw Materials and Energy. V W. Scheidel (ur.), *The Cambridge Companion to the Roman Economy* (str. 133-155). UK: Cambridge University Press.
86. Wittfogel, K. (1957). *Oriental Despotism. A study of total power*. New Haven: Yale University Press.